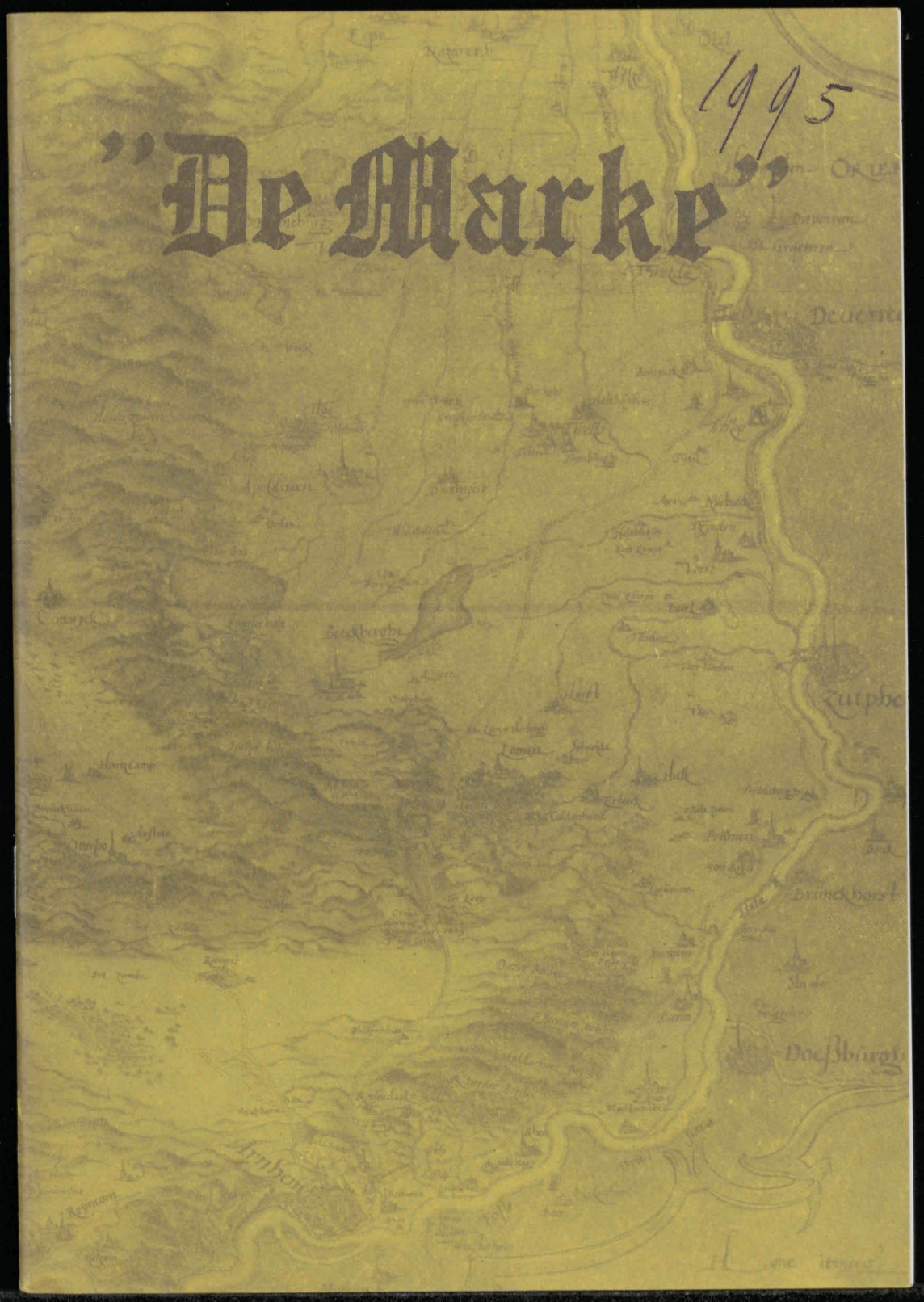

1995

"De Marke"

DE MARKE

Orgaan van de Oudheidkundige Vereniging "De Marke"
Beekbergen - Brummen - Eerbeek - Hall - Klarenbeek - Loenen

19^e jaargang (1995)

Samenstelling van het bestuur:

H. Phielix, Meengatstraat 108, 6971 VH Brummen
tel. 05756 - 2068 *voorzitter*

R.W.P. de Vries, H.A. Grizellstraat 21, 6961 DN Eerbeek
tel. 08338 - 51033 *secretaris*

J. Zengerink, Rhienderensestraat 53, 6964 BH Hall
tel. 08338 - 51960 *penningmeester*

L.M. Helfferich - van der Kleij, Boerhaavelaan 66, 6961 ZW Eerbeek
tel. 08338 - 51691

W.T.M. Klomp, Langschoten 71, 7371 EP Loenen
tel. 05765 - 2276 *bibliothecharis*

J.R.B.W. Krepel, Vijverweg 2, 7382 BV Klarenbeek
tel. 05761 - 1330

J.A. de Ruiters, Narcisstraat 23, 6971 AW Brummen
tel. 05756 - 4062

Samenstelling van de redactiecommissie:

J. Coenraads, Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek
tel. 08338 - 52636

B. Derksen, Rhienderensestraat 37a, 6964 BH Hall

M.B.J. Kobussen, Voorsterweg 85, 7371 EK Loenen
tel. 05765 - 1558

J.A. de Ruiters, Narcisstraat 23, 6971 AW Brummen,
tel. 05756 - 4062 *eindredacteur*

VOORWOORD

Als u dit nummer van De Marke onder ogen krijgt liggen de talloze festiviteiten ter gelegenheid van de vijftigste viering van de bevrijding van ons land al weer achter ons. Alle dorpen in het gebied waar onze vereniging zich op richt hebben daaraan op hun eigen wijze invulling gegeven, soms ook gezamenlijk (Eerbeek-Loenen).

Schreef Piet Willemsens in het vorige nummer nog over zijn boek betreffende Brummen-Eerbeek 1940/1945 "in voorbereiding", inmiddels is de tweede druk hiervan verschenen en vindt u in het navolgende een artikel over reacties en aanvullingen op deze uitgave.

Eén van die reacties, namelijk die van oud-Brummenaar dr. M.P. Hennink te Leiderdorp, vormde na enkele ondergeschikte aanpassingen een artikel op zich dat u eveneens in dit nummer aantreft.

Martien Kobussen leverde twee bijdragen over Loenen. In de ene komt het orgel in de Nederlands Hervormde kerk aldaar aan bod, de andere handelt over het bekende hotel De Vrijenberg.

Het jaar 1994 stond wat de gemeente Brummen betreft in het teken van de viering van het 1200-jarig bestaan van het dorp waar de gemeente haar naam aan heeft ontleend. Het boek "Van Brimnum tot Brummen; van Erbeke tot Eerbeek" dat ter gelegenheid hiervan verscheen wordt door Jan Coenraads van (opbouwende) kritiek voorzien.

De bekende schrijver Leo Lensen heeft, samen met Willy H. Heitling, al het nodige geschreven over de geschiedenis van Gelderland. Zijn beschrijving van het kerspel Brummen in de Middeleeuwen, in het kader van genoemde uitgave ontstaan, werd echter nog niet gepubliceerd. Naar de mening van de redactie is deze beschrijving dat echter ten volle waard. Met dank aan de auteur is het eerste gedeelte in dit nummer van De Marke opgenomen; het vervolg houdt u nog tegood.

de redactiecommissie

INHOUDSOPGAVE

	blz.
Het kerspel Brummen in de Middeleeuwen (1) <i>L. Lensen</i>	5
Van Brimnum tot Brummen van Erbeke tot Eerbeek <i>J. Coenraads</i>	23
Vrijenberg en omgeving: een streek met een rijke geschiedenis <i>M.B.J. Kobussen</i>	35
Westfaals orgel kostbaar bezit van Hervormde Gemeente Loenen <i>M.B.J. Kobussen</i>	38
Reacties op oorlogsboek Brummen-Eerbeek 1940-1945 <i>P.H.L. Willemsens</i>	41
Oorlogsherinneringen <i>dr. M.P. Hennink</i>	45

HET KERSPEL BRUMMEN IN DE MIDDELEEUWEN

Brummen is net als Arnhem, Lochem en Barchem een Frankische naam. In het jaar 732 waren de Franken klaar met de verovering van Noord-Nederland ten westen van de IJssel, dus inclusief Brummen. Karel Martel, of de Hamer, had toen het laatste verzet van de bewoners gebroken.

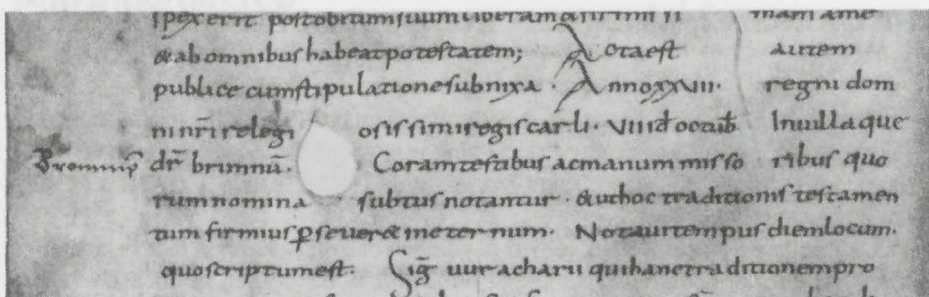
De Franken verdeelden het gebied in gouwen of graafschappen met kerspelen of parochies en met hoven. Tot de komst der Franken behoorden de mensen tot een groep of stam. Nu werden ze territoriaal ingedeeld; een revolutie van stam naar staat. Dat dit met de Brummenaren ook is gebeurd bleek een halve eeuw later. De kerstening van de streek werd voortgezet door de opvolgers van Willibrordus en Bonifatius.

Al in 770 besloot Karel de Grote - toen net drie jaar aan de regering - om de Rijn en de IJssel over te gaan en de grenzen van zijn rijk op te schuiven tot de Elbe. Daarmee bepaalde hij voor eeuwen de geschiedenis van de streek. In 785 gaf de belangrijkste tegenstander aan de overkant van de IJssel, Widukind, zijn verzet op. Hij werd onder de Frankische rijksgroten of vazallen opgenomen en liet zich dopen. De assimilatie van Noord-West Duitsland kon beginnen.

Brummen: plaats aan de oever

De verbreiding van het christendom in die streek werd de taak van Liudger (744-809), de eerste monnik van 'Friese' afkomst, die in York en Utrecht was opgeleid, o.a. door Alcuin, theoloog, dichter en raadsman van Karel de Grote. Liudger woonde boven de Utrechtse St Salvatorkerk. Hij maakte een levensbeschrijving van Bonifatius. Zijn eigen leven is weer door zijn opvolger Altfrid, tweede bisschop van Münster, beschreven.

Liudger trok in 792 de streek van Widukind achter de IJssel binnen om het werk van Lebuïnus af te maken en om als uitvalsbasis een abdij te stichten. Die moest voor de veiligheid komen aan de rand van het gebied dat al Frankisch was, in een mark- of grensgraafschap. Als zodanig gold de pagus of gouw Hisloa of Hislon, anders gezegd het IJsselgraafschap. Dat was samen met Leomerice of de Liemers onderdeel van een groter gebied Hamaland, dat is: land van de Chamaven. Liudger ontving in Hisloa van enige vers-bekeerde christenen de eerste schenkingen voor de te bouwen kerk; de eerste gift werd gedaan op 22 maart 793. De vierde schenking kreeg hij op 9 oktober 794 tijdens een verblijf op de Hof te BRUMMEN of zoals zijn secretaris Thiatbaldus noteerde: "IN VILLA QUE DICITUR (genoemd) BRIMNUM". In de eerstvolgende vermeldingen heette deze buurtschap in de oorkonden dan Brymmen, Brummen en Bremmen. Brummen was dus een villa, geen sterkte (oppidum) en ook geen handelsplaats (portus).

..... in villa que dicitur Brimnum

De naam is vergelijkbaar met die van Bremen in Duitsland. 'Brem', of in de vorm die we nog gebruiken 'berm', betekent: kant, grens of in dit geval: oever. Brummen (Brem-heim) was dus een heim of woonplaats aan de oever.

De schenking uit 794 werd gedaan door graaf Wrachari, zoon van Brunhari, die aan Liudger overdroeg 'in pago (gouw) Hisloae', een stuk land van zijn horige Landulfus en een akker van Hildeggerus, alles in Wich(t)mond. Hij deed de gift voor zijn zieleheil, "in het zevenentwintste jaar van onze zeer vrome koning Karel" (Karel de Grote 768-814). Er waren meer dan tien getuigen die hun merkteken (signum) onder de oorkonde zetten. Aan het schrijven van hun naam waren ze nog niet toe. Het was de eerste keer dat dit soort mensen iets overeenkwam en dit schriftelijk liet vastleggen, een modern middel dat de Franken al lang kenden en van de Romeinen hadden overgenomen. De taal van de oorkonde was natuurlijk Latijn. De notaris was een gezet van Liudger, die zich "een eenvoudige priester" noemde.

De grond die Wracharius gaf was bedoeld voor de bouw van een Benedictijnse abdij waar de geestelijken, die West-Saksen moesten bekeren, zouden worden opgeleid. Hij moest dezelfde functie krijgen als de abdij van Fulda, die in Thüringen was gesticht door Bonifatius voor de bekering van Midden-Duitsland en oudere abdijen als Echternach, van Willibrordus, en Prüm in de Eifel. Wichmond had het culturele centrum voor West-Saksen kunnen worden.

Liudger kreeg spoedig meer schenkingen van lieden uit de buurt. Op 6 juni 796 schonk Oodhelmus, met toestemming van zijn zoon, o.a. een hoeve te Oeken en het zesde deel van een hoeve te Rhienderen met nog enige bijvangen (ontginningen) aan de relikwieën van de H. Salvator of De Verlosser. Er was toen dus een kerkje of een noodkerk met relikwieën die Liudger had meegebracht uit Utrecht waar Willibrordus een kerk van St. Salvator had gesticht, naar het Romeinse voorbeeld. Willibrord was twee keer in Rome geweest. De akte van de schenking van Oodhelmus is in de kerk van Wichmond opgesteld.

Dezelfde Oodhelm schonk in juni 799 nog een hoeve in Oeken aan de kerk van Wichmond. De naam van de zoon, Ooduircus werd toen vermeld en ook diens moeder Theodlinda. In beide gevallen ging het bezit pas na de dood van Oodhelm aan de kerk over. Vóór die tijd viel er immers geen ziel te redden. Zijn ouders waren kennelijk nog ongedoopt gestorven. Men kan ook zeggen: Oodhelmus hield het vruchtgebruik tot zijn dood. Hij beloofde zolang goed voor het bezit te zorgen en het zelfs te verbeteren.

Zo'n kerkgebouw als in Wichmond was gesticht was in die tijd nog geen zaal of ruimte waar mensen bijeenkwamen voor een dienst, maar een schrijn of bergplaats voor relikwieën, waarbij de doden werden begraven. Daar wilde men graag zo dicht mogelijk bij de kostbaarheden worden bijgezet.

De laatst bekende schenking was van 30 maart 804. Toen gaf Raadald aan de kerk die abt (!) Liudger in Wichmond had gesticht zijn erfgoed in Helmissi en in Wichmond.

Liudger is dan al abt in Werden, een klooster aan de bovenloop van de Ruhr bij Essen, en Karel de Grote zou hem in 801 benoemen tot eerste bisschop van Münster. De abdij is dus uiteindelijk niet in Wichmond gekomen maar meer in het voorland, waar even later nog een tweede abdij kwam aan de Weser, met de naam van het Franse moederklooster Corvey. Beide kloosters zijn beroemd geworden.

De namen Wichmond of Wijdemond, Brummen, Oeken en Rhienderen zijn dus al bekend van vóór 800; ongeveer gelijk doken de namen Apeldoorn en Doornspijk op. In Doornspijk had Liudger drie bezittingen. Alleen de namen Wilp en Deventer zijn iets eerder bekend (768). De naam Rhienderen of Rheenre komt ook voor vlak over de Duitse grens bij Millingen en de Duffel. De hele Middeleeuwen door bleef de abt van Werden in Rhienderen de bewoners met het erf Thegenynck belenen. Thegeninck is een samentrekking van 't Egeninck. In 1410 hief abt Spiegelberghe de horigheid op en maakte van het Egeninck een tijnsgoed. Die akte bleef toevallig bewaard. Men betaalde jaarlijks alleen nog een klein bedrag als erfpacht.

De kerk van Brummen

Er is al vroeg naast Wichmond in de buurtschap Brummen zelf ook een kerkje gesticht, net als in Hall. Dat lag aan de route die Liudger van de abdij Werden, via Zelhem (met een kerkje uit 800) en Cortenoever nam naar Doornspijk en de vele andere bezittingen op de Noord-Veluwe. Aan de weg van Münster naar Wichmond stichtte Liudger ook een kerk in Winterswijk. De kerk van Hall werd weer eigendom van de abdij Werden. Liudger werd de patroon van de kerk van Hall.

De naam Cortenoever moet waarschijnlijk worden bekeken vanuit een Achterhoeks standpunt. De Veluwe stak er zover uit naar het oosten dat dit veilige gebied hier snel bereikt kon worden. Cortenoever betekent dan "oever dichtbij". De IJssel was bij Cortenoever gemakkelijk te passeren door een middelzand of waarde (insula) in de rivier even beneden Bronkhorst. Dat middelzand duikt later herhaaldelijk in de bronnen op als een oorzaak van veel twisten, omdat het zich verplaatste in de stroom.

De kerk in Brummen dateert vermoedelijk uit de periode 843-879. In die tijd hoorde deze streek nl. tot het Middenrijk van de Franken, dat in 843 door het verdeelingsverdrag van Verdun was ontstaan. In dat rijk regeerde de oudste kleinzoon van Karel de Grote, Lotharius, die tevens keizer werd. Zijn broers kregen de rijksheden op de flanken. Karel de Kale kreeg West-Francia en Lodewijk kreeg Duitsland.

In het Middenrijk van Lotharius (Lotharingen) dat zich uitstrekte van de Waddenzee tot Rome, zijn veel kerken gesticht die zijn gewijd aan Pancratius, een Romeinse martelaar uit de dagen van keizer Diocletianus. Hij zou als jongen van veertien in het jaar 304 geweigerd hebben zijn geloof te herroepen en daarom zijn gedood. Buiten het Middenrijk kwam Pancratius als patroon weinig voor. Wel in het Romeinse Engeland, waar St. Pancras een buurt in Londen werd.

De Brummense kerk was ook aan Pancratius gewijd. Andere Pancratiuskerken in deze streken werden gevestigd in Haaksbergen, Varsseveld, 's Heerenberg, Anholt (net over de Duitse grens) en in Putten op de Veluwe. Leiden in Holland kreeg ook een St. Pancraskerk, maar daar heeft misschien Engelse invloed een rol gespeeld.

De Brummense kerk zal zijn gesticht door een van de plaatselijke heersers, een graaf in Hamaland. Dat waren leden van de Saksische familie van de Billungen, afstammelingen van koning Windekind. Ze waren al de eerste eigenaars van de hiervoor genoemde Hof of Villa Brummen (over de aanleiding tot de stichting zie hierna).

Die graven in Hamaland heetten Wichman (Vuigmannus; 2x), Meginhard (3x), Wracharius en Everhard. Ze zijn uit verschillende oorkonden bekend. De eerste Wichman regeerde in 855. De Meinharts uit deze familie gaven hun naam bijvoorbeeld aan Meinerswijk bij Arnhem en Menardingham bij Zutphen. De laatste Wichman uit de familie (952-973) stichtte met toestemming van keizer Otto I vermoedelijk in 968 het klooster op de Elterberg en schonk daaraan zijn kerk en zijn Hof te Brummen. Zijn dochter Luitgard, genoemd naar haar Vlaamse moeder, werd de eerste abdis van Elten.

De keizer zelf schonk aan de abdij van Elten al de lenen die Wichman in het gebied van de keizer had. Zo had de abdij de hele Middeleeuwen de Rijkstol op de IJssel bij het Katerveer. De Rijksabdij Altena of Elten, toegewijd aan St. Vitus, stond rechtstreeks onder de paus en was dus onafhankelijk van de bisschop. In 996 probeerde de familie na de dood van eerste abdis Luitgard de Brummense bezittingen terug te krijgen. De kerk bleef na een uitspraak van keizer Otto III aan de abdij. De abdis trok inkomsten uit die kerk en ze mocht ook de pastoor van de parochie benoemen. De abdij kreeg tevens (voorlopig) de "halve Hof te Brummen" toegewezen. Bij die Hof werden de pachten, visgelden, tijsen en het hoofdgeld van de horigen uit de hele omgeving ingeleverd die bestemd waren voor Elten. Ook bij Arnhem kreeg Elten een halve Hof van de laatste Wichman toegewezen door het scheidsgericht van de keizer. Hetzelfde gold weer voor Putten. Het zal dus geen toeval zijn dat Putten en Brummen dezelfde patroon Pancratius hadden.

Aan het Eltense mortuarium of dodenboek, dat dagelijks werd geraadpleegd om te kijken voor welke zielen men moest bidden, valt kennis over Brummen te ontleen.

In dergelijke boeken werden vaak gegevens vermeld die men moest onthouden. Aan het Eltense boek is een lijst van bezittingen toegevoegd met vermelding van alles waar men recht op had. Dat levert - wat Brummen betreft - een opsomming van vijf lijsten van Eltense goederen op:

1. "Dat hier na beschreven steet hoort in den Hof te Brummen".
2. "Dit is tijns in dieselve Hof te betalen vigilia Martini" (10 november).
3. "Dit is hooftgeld to Brummen in St, Vijts Hoff, to betalen Vigilia Martine". In een vierde lijst stond een opsomming van graanrechten in rogge en gerst in de Hof te Brummen en tenslotte een vijfde met de vermelding van de "hoenders ende verkens" en het 'heketgeld en wormgeld' waar men recht op had in twee jaarlijkse termijnen.

De pastoor van Brummen, iemand die schrijven kon, zal tevens de administrateur of provisor van de Hof van Elten zijn geweest zoals dat ook in Voorst en Arnhem het geval was bij de Hoven van het klooster Prüm. Zo'n vroeg-middeleeuwse pastoor was overigens tevens boer, net als de Zuid-Franse "curé" uit het bekende boek Montaillou. Ook in de pastorie van Hall was plaats voor veestalling en de pastoor van Ellecom was aanwijsbaar tevens boer op landerijen van Middachten.

Het zal duidelijk zijn dat Brummen juridisch, economisch en kerkelijk met handen en voeten was gebonden aan de abdij Elten, zoals Voorst en Arnhem hoorden bij het klooster Prüm in de Eifel. Verder hoorden Renkum, Hunderen (tegenover Deventer), en Appel onder Nijkerk bij het klooster Paderborn, Dieren hoorde bij de Broeders van de Duitse Orde. Tenslotte was er nog het klooster Lorch, gesticht in 764, dat tweederde van de hoeve Apeldoorn had gekregen en goederen in Uddel, Hoog-Soeren, Hoog-Buurlo, Assel, Hattem, Vaassen en Velp.

De kerk van Brummen hoorde onder het aartsdecanaat Deventer. De deken kwam ook regelmatig langs om kerkelijk recht te spreken bijvoorbeeld over mensen die hun doden nog hadden verbrand of er andere heidense praktijken, zoals veelwijverij, op nahielden.

In Rhienderen heeft in de Middeleeuwen een kapel gestaan als 'dependence' van Brummen, maar wanneer die is gesticht is niet overgeleverd. Sommige diensten, zoals dopen, mochten niet in een kapel worden gedaan. Zo'n kapel kwam op den duur ook in Voorstonden, waar ook een kerkhof lag. De afstand tussen de kerken van Brummen en Hall werd daardoor overbrugd.

In verschillende kerkelijke archieven bleven vroege vermeldingen van de naam Brummen dus bewaard. De kerk van Brummen zelf heeft in de Middeleeuwen minstens twee vicarieën gehad. Dat waren extra altaren waar in opdracht van de stichters bijzondere diensten werden gehouden, bijvoorbeeld voor het zieleheil van een familie die dan de vicaris op zo'n altaar onderhield. De vicarieën waren gewijd aan de H. Maagd Maria en aan de twaalf apostelen. Aan de eerste vicarie was een inkomen van 240 gulden verbonden. De collatie of het benoemingsrecht hoorde aan de proost van Zutphen. Daar zijn wel eens moeilijkheden over geweest toen rond 1580 vicaris Otto van Scherpenzeel zijn broer Johan van Scherpenzeel wilde laten opvolgen. Het benoemingsrecht over de andere vicarie was eerst aan de pastoor, maar na 1489 ook aan de proost van Zutphen.

In de kerk van Hall was één vicarie. Het ligt voor de hand te vermoeden dat deze door de Heren van Bronkhorst, bezitters van het Huis Eerbeek, zal zijn gesticht. Ook deze vicarie was van O.L. Vrouw.

Volgens de goederenlijst van de beroemde abdij Corvey aan de Weser, gesticht rond 820 door monniken uit het Noord-Franse Corvay, had dit klooster ook bezit in Brummen. Op een lijst uit de periode 1053-1071, toen Saracho Willemar abt was in Corvey, staat vermeld dat men in Spaensweert 18 morgen, of 16 hectare, land had waarvan jaarlijks 13 mud rogge, een schaap en een hamel (gesneden ram) te verwachten waren. De schenking kan verband houden met het feit dat de eerste Heren of Graven van Zutphen, bekend in de periode 1059-1138, voogd waren van deze abdij. Een voogd of advocatus was iemand die de monniken en hun talrijke horigen voor de wereldlijke rechter vertegenwoordigde. Men zou uit de lijst kunnen afleiden dat de naam Spaensweert al heel oud is.

Een tweede instelling naast Elten met veel bezit in Brummen was het kapittel van de St. Pieterskerk in Utrecht, gesticht in 1048. Dat kapittel had de hele Middeleeuwen door een rentmeester uit de eigen omgeving die namens deken en kanunniken de zaken beheerde en de inkomsten afdroeg. De families Van den Walle en Van Mekerens zijn als rentmeesters opgetreden. Over hun betalingen waren nog al eens klachten. We komen daarop terug. In het jaar 1046 had de Utrechtse bisschop Bernulf of Bernold, die de Pieterskerk en het kapittel stichtte, een grote schenking gekregen van zijn vriend de keizer. Die gift omvatte een graafschap in Hamaland waarvan de grenzen precies bekend zijn. Over die schenking hierna meer.

De abdis van Elten deed kort na 1200 al eens moeilijk tegen de broeders van de Duitse Orde op de Hof te Dieren. Die Hof hadden de broeders in 1198 gekregen van de Heer van ('s-Heeren)-Bergh tijdens de derde kruistocht. De broeders en de abdis verschilden van mening over een graanrente uit Edinckweerde, een erf in het kerspel Brummen. Op de lijst van goederen van de Veluwe Heren van Putten uit 1313 werden een Groot en een Klein Edinckweerde en een Hof te Rhienderen vermeld. Edinckweerde staat op de eerste kadastrale kaart van Oeken uit 1832 ingetekend. Over dit bezit volgden later meer processen.

In 1299 is op verzoek van Elten door de proost van Deventer een uitspraak gedaan over het benoemingsrecht van de Brummense pastoor. De abdis won. Dat verklaart ook waarom sommige pastoors zoals Albert ten Westendorp (1474-1505), uit het Duitse grensgebied kwamen.

Bewoners en nederzettingvorm

In de dagen van Liudger, en eerder, woonden er in Brummen, Oeken, Rhienderen, Hall, Leuvenheim en Eerbeek, die in deze volgorde allemaal al vroeg werden vermeld,

alleen boeren in het onbedijkte land. Ze zaten op de oeverwallen of rivierduinen langs de stroom. Dat blijkt ook uit de naam Helbergen in Cortenoever. 'Hel' duidt hier op wit of licht zand.

De boeren bedreven landbouw op akkergronden, de gemeenschappelijke engh, maar hun bezit was wel individueel. De engh was verdeeld in stukjes waarvoor de term akkers werd gebruikt. Uit latere gegevens blijkt dat er aan beide kanten van de kerk in Brummen een engh lag. Aan de noordkant de 'Brummense engh' aan de zuidkant de 'Kruisengh'. Brummen heeft nog een Kruisenkstraat. Rhienderen had ook een Zuidengh en een Noordengh met o.a. een erf "Noordinck".

De Kruisenkstraat te Brummen, gezien in oostelijke richting. De huizen ter hoogte van de personenauto werden in 1960 afgebroken.

De enghen zijn te herkennen aan de grondsoort, de enkeerd-gronden, een donkere laag die in eeuwen van plaggenbemesting is ontstaan in een gebied met lichte zandgronden. Zo'n akkercomplex lag op een plaats die tegenwoordig boven 7 m + NAP uitkomt. In iets noordelijker streken heette een engh een enk en in Drente een es, maar dat was allemaal hetzelfde. De vorm enk is hier overheersend geworden.

De ploeg van deze boeren was nog een eergetouw, een haakse tak met een kort en een lang been en een hak, die in de grond een vore trok waarin men zaaide. De keerploeg met een kouter kwam pas later. Als vee hielden de boeren voornamelijk schapen die zichzelf 's winters konden redden. Ze hadden nauwelijks stallen nodig. Voor het houden van koeien had men een wintervoorraad hooi moeten hebben, maar

er waren nog weinig hooi- en weidelanden ontgonnen en de zeis moest nog worden uitgevonden. Op de oudste afbeeldingen van zeisen ontbreken dan eerst nog de twee handgrepen.

Men klaagt tegenwoordig dat de nieuwbouwwijken van alle plaatsen op elkaar lijken. Eigenlijk gold dit al voor de vroege Middeleeuwen. De vorm van een nederzetting was economisch bepaald en hing af van de bodemgesteldheid. Een nederzetting groeide organisch en werd vóór 1200 niet "ontworpen". Uit de vroegste periode kan men op die manier enige typen nederzettingen onderscheiden.

Handelsplaatsen als Dorestad, Deventer, Tiel, Stavoren en Kampen hadden een langgerekt model langs het water. Vestingplaatsen als Zutphen, Doesburg of Groenlo hadden oorspronkelijk een rond model. Arnhem lag nog niet aan de Rijn maar langs de monding van een Veluwe Beek met een kerkje, twee of drie Hofcomplexen en een molen. Hall lag op de uiterste rand van de Veluwe heuvels op een kruispunt van doorgaande wegen.

De nederzettingsvorm van Brummen was typisch voor een agrarische gemeenschap. De erven stonden aan de randen van de noorder en zuider engh. Buiten dit voor-christelijke gehucht is in de negende eeuw het kerkje toegevoegd, zoals de kerk van de portus Deventer eerst aan het eind van twee lange evenwijdige straten kwam te staan. De Hof te Brummen kwam op enige afstand van de gewone erven. Het is opmerkelijk dat de Hof van Elten bij Arnhem "de Bottelrij" heeft geheten. Er is namelijk in 1832 volgens de eerste kadasterkaart in Brummen ook een erf 'Botterij' iets ten zuid-westen van Groot-Engelenburg. Op een militaire kaart uit de negentiende eeuw is de naam verbasterd. Zowel in Brummen als bij Arnhem was verder sprake van Eltens bezit met de naam Bavendorp. Namen kwamen bijzonder vaak meer dan eens voor zoals Rienderen, de Rees, de Braick, het Velde, Lentinck, Banninck, Jodinck, Huerne, Holthuisen, Meyerinck, ten Colcke enz., die allemaal betrekking hebben op Brummen maar ook elders genoemd worden.

Brummen lijkt wat zijn nederzettingsvorm betreft de tweeling van dorpen als Almen of Oud-Keppel (Hoog-Keppel), waar bij gebrek aan groei de oorspronkelijke situatie lang mooi bewaard bleef. Je hebt in beide gevallen aan de ene zijde van twee enghen de kerk, aan de andere zijde de havezathe de Ehze, opvolger van de Hof en bij Hoog-Keppel een Hof die op een kilometer afstand van de kerk aan de weg naar de Oude IJssel en Drempt lag. Rond de enghen zelf lagen de oudste erven. De elementen enghen, bebouwing, kerk en Hof waren in Brummen ook aanwezig.

Bij de kerk van Brummen ontstond een klein plein. Dat was ook in Almen, Keppel en Zelhem het geval. Elders, zoals in Deventer en Zelhem, werd dat plein de Brink genoemd. Daarop liet de gemeenschap hoge bomen groeien als timmerhout en voor de nacht kon het vee er veilig op worden gedreven.

Het Brummense plein zal niet zijn vrij gehouden als marktplein of voor de kermis, maar als brink voor het vee en voor oud hout, d.w.z. hoge bomen, die voor de bouw bestemd waren. Zo'n brink lag oorspronkelijk, net als in Deventer, evenals de kerk aan de rand van de bebouwing en niet in het centrum.

Immigranten

Een eerste golf van immigranten kwam in de negende eeuw. Ze waren met bisschop Hunger van Utrecht (854-866) en zijn opvolgers Odilbald I en Balderik voor de Noormannen naar het binnenland gevlucht. Bisschop Balderik bleef tot 925 in Deventer. Wat hiervoor is gezegd over de kerkpatroon van Brummen, over de naam - plaats aan de oever - en de tijd waarin de kerk is ontstaan, rond 850, laat de hypothese toe dat in die dagen immigranten zich aan de oever hebben gevestigd, bij de Hof van graaf Wichman de Oudere, later de Hof van Elten, die er al was. De uitbreiding van de bevolking, ook in Leuvenheim, kan dan de aanleiding tot de kerkstichting zijn geworden. De kerk ligt wat lager dan de oudere kerken van Zelhem en Hall, die aan de rand van de hoge zandgrond zijn gesticht.

In de tiende eeuw kwam er een tweede golf immigranten. Alle plaatsen in de IJsselvallei kregen toeloop van mensen van de Veluwe. De hogere delen droogden uit door een geringe regenval en een hogere temperatuur, dus meer verdamping. Een verschil van gemiddeld een paar graden verstoorde de zaken al grondig. De Veluwe 'flessen' of 'wassen' droogden op en er was geen water meer voor mens en vee. In het Uddelermeer daalde de waterstand toen aanzienlijk.

De nieuwkomers in het dal zullen hebben geholpen bij de ontginningen. Gronden die eerst te nat waren konden nu worden gebruikt. Men begon met de venen (Zuidveen of Zutphen is bekend uit 1056, maar bestond toen al een tijdje). In het kerspel Brummen lagen ook enige erven met de naam Het Veen. Men kon op ontwaterd veen eerst broodgraan verbouwen. Als de grond wat uitgeput raakte werd het weiland. Dat kwam ook doordat het veen door de ontwatering inzakte en op den duur lager kwam te liggen. Zeker toen het water weer ging stijgen lagen de venen te laag voor akkerbouw.

Na de venen volgde de ontginning van de horsten en elzenbossen in de buurt van de IJssel. Er kwamen toen namen als Bronkhorst, Buckhorst, Iserhorst, (bij Warnsveld), Schiphorst, in Almen of gewoon Horst zoals in Loenen en Harfsen. Verder kwamen er erven en grondstukken met de naam Braick in Brummen en Leesten bij Warnsveld, Ten Broeck in Rhienderen, Ten Broeck in Oeken, Westerbroeck, het Ghoor in Brummen. De naam Bronkhorst is al bekend sinds 1147. Toen sneuvelde een Heer van Bronkhorst in Brabant.

De ontginningen betekenden dat meer mensen konden worden gevoed. De bevolking nam na het jaar 1000 overal in Europa sterk toe en zeker in het IJsseldal.

Nieuwe heren

Het Middenrijk van Lotharius uit 843 is ten onder gegaan. Zo'n lang, smal rijk van de Wadden tot Rome is moeilijk bijeen te houden en te verdedigen. Het had oorspronkelijk de vreemde vorm omdat de kroningsstad Aken en de keizerstad Rome er in moesten liggen. De eerste deling dateert al van 855, en verdere delingen volgden in 870 (verdrag van Meerssen) en 879 (Verdun 2). Brummen en omgeving kwamen in 879, en definitief in 925 met de rest van Nederland bij het Duitse Rijksdeel of het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie, anders gezegd Oost-Francië.

Gravin Adela uit het geslacht der Billungen, dochter van Wichman de Jongere en zuster van abdis Luitgard van Elten, heeft in dit Middenrijk voor grote moeilijkheden gezorgd. Ze betwistte eerst de schenkingen van haar vader - waaronder de kerk en de Hof te Brummen en de hof te Arnhem - aan het klooster van haar zuster op grond van het Saksische erfrecht dat kinderen gelijkstelde. Keizer Otto III deed, zoals gezegd, in 996 hierover een uitspraak op een Rijksdag te Nijmegen. Het klooster Elten kreeg (voorlopig) eerst de halve Hof te Brummen en Adela kreeg de andere helft.

Adela wilde met haar tweede man, Balderik, omstreeks 1000 tussen Keulen, Lotharingen, Utrecht en Holland een nieuwe staat stichten. Dat werd door die burens niet op prijs gesteld. Op de Rijksdag van Nijmegen van 1018 zijn al haar bezittingen door keizer Hendrik II geconfiscieerd. Adela zelf was gestorven in 1017. Bepaalde delen gingen naar de graven van Gelre en van Kleef. Die kregen daardoor o.a. bezittingen op de Veluwe en in het kerspel Brummen. Tot het vroege Veluwse bezit van Gelre behoorden Wageningen, Hoevelaken en Staverden.

Adela was beschuldigd van een poging haar zuster te hebben willen vergiftigen. Dat gerucht ontstond omdat de abdis wel erg plotseling was gestorven na een bezoek van Adela. Ze werd verder beschuldigd van moord op haar zoon Thiederick of Dirk uit haar eerste huwelijk en van moord op een graaf Wichman uit Vreden. Deze was de concurrent van echtgenoot Balderik voor de positie van prefect of militaire bevelhebber in het gebied van het bisdom Utrecht. Haar andere zoon, Meinwerk, had ze 'afgevoerd' in de geestelijke stand. Hij werd bisschop van Paderborn. De kroniekschrijver Alpertus van Metz uit de Paulus-abdij in Utrecht, een tijdgenoot, beweerde vol walging dat Adela in tweede huwelijk beneden haar stand was getrouwd. Wie in de Middeleeuwen niet deugde werd door de vijanden zwart gemaakt op alle fronten. Zelfs de stem van Adela, schrill en lelijk, deugde niet. Haar taal was gewaagd, haar kleding zinnelijk en haar ogen stonden wild. Haar lijk spoelde bij een overstroming uit het graf in de Dom van Keulen. Dat waren voor een middeleeuwer duidelijke tekenen.

Maar Alpertus was partijdig en zo erg zal het allemaal niet zijn geweest. Adela's man stichtte een klooster bij Zyfflich in het Kleefse, net over de grens tussen Duits Rhienderen en Millingen, en schonk veel aan kerken. Wie kwaad wil denken kan zeggen dat Balderik voor straf dit klooster heeft moeten stichten.

De bezittingen van Adela en Balderik, waaronder de halve (demi pars) Hof Brummen werden na 1018 verdeeld samen met de Hof te Rhienderen. De IJsselgouw

met het kerspel Brummen kwam nu ook in andere handen. In 1046 schonk keizer Hendrik III aan Bernulfus of Bernold, bisschop van Utrecht, die hem had opgeleid, het bestuur over "een graafschap in Hamaland". Als westgrens van dit graafschap werden Lovenem, Ertbeke en Suthempe genoemd. Het ziet er dus naar uit dat de grens van dit graafschap samenviel met de westelijke kerspelgrens - nog steeds de gemeentegrens - van Brummen. De oostgrens van dit kerspel lag aan de andere kant van de tegenwoordige IJssel. Het goed Groot Emmer, tussen Rha en Bronkhorst, lag in "Brummen". Het tegenoverliggende erf De Weerd of Het Waerde, onder Rha, lag in het kerspel Steenderen. Tussen die twee erven door liep dus de grens; waarschijnlijk zelfs de toenmalige IJssel.

Recht tegenover de Gelderse Toren, een grenspost van de latere graven van Gelre en behorend tot hun domein, kan men een voormalige waterloop door het land volgen die Groot Emmer rechts passeerde en die voor de molen van Bronkhorst en voor Spaensweert bij Steenderen weer in de tegenwoordige IJssel kwam. Het laatste deel van die waterloop, van de Bedelbrug door een moerasgebied, heet tegenwoordig Grote Beek. Bij een latere aanstelling van een pander in het richtsambt Brummen werd uitdrukkelijk vermeld dat zijn ambtsgebied bij de brug begon. (Groot-) Spaensweert, toen en nu op de rechter IJsseloever, behoorde tot het kerspel Steenderen. Stokebrand in Zutphen-Zuid bij de nieuwe IJsselbrug was daarentegen toen Brummens. Het bewijs voor die waterloop wordt verder gevonden doordat Elten ook 'het veer bij Emer' in eigendom had.

De huidige loop van de IJssel, van de Gelderse Toren af naar Spaensweert, zal later zijn ontstaan of, beter gezegd, de hoofdstroom zijn geworden. De oostelijke lus langs Groot-Emmer is op den duur afgesneden en goeddeels dichtgeslibd.

Na het jaar 1000, toen de Zuiderzee ontstond en steeds verder het land binnendrong, kreeg de IJssel in de eerste eeuwen steeds meer water ten koste van de Rijn want de afstand naar zee via de IJssel werd korter. Uit de tweede helft van de twaalfde eeuw werden in de jaren 1170 en 1173 grote overstromingen gemeld. Voor Utrecht werd toen kabeljauw, zeevis dus, in de netten opgehaald. De zee bereikte de wallen van de nederzetting. De bisschop liet een dankdienst houden toen het water weer terugtrok. Het Marsdiep bij Den Helder ontstond en grote delen van wat nu de Wieringermeer is en van de tegenwoordige Noord-Oostpolder gingen verloren. Vele middeleeuwse dorpen, als Ens en Nagele, verdwenen van de kaart. Anders gezegd: het oude Flevomeer uit de dagen van de Romeinen werd een zee. Voor de IJsselstreek was dat een voordeel; de verbinding Zuiderzee-Rijn werd verbeterd. Voor Utrecht was dat een nadeel want de Kromme Rijn en de Oude Rijn kregen geen water genoeg. De Kromme Rijn werd toen afgedamd en de omgeving werd ontgonnen, volgens het principe: van de nood een deugd maken.

Aan de nieuwe monding van de IJssel werd in de dertiende eeuw Kampen gesticht. Springvloeden konden zelfs Dalfsen en Deventer bereiken. IJsselbochten zijn toen

afgesneden en dat is een proces dat zichzelf versterkt, want een bocht minder maakt het verhang groter. Er verdwenen bochten bij Rheden, bij Doesburg, tegenover Zutphen en Deventer. In 1395 werd in Deventer nog onderzocht in hoeverre de Oude IJssel - van Nijenbeek tot Melkheem tegenover de ijsbaan - nog bevaarbaar was. De Gelderse IJssel werd de ideale zeeweg van het Rijngebied naar het Noorden en de Oostzee.

Brummen moet wel de belangrijkste vestiging zijn geweest, omdat het de naam aan het kerspel (de parochie) gaf. Er was zoals gezegd een Hof gevestigd. Dergelijke hoven waren juridische en bestuurlijke centra. Men maakte nog geen scheiding tussen besturen en rechtspreken. De hofrichter was de voorloper van de schout of de ambtman die later met dezelfde taken werd belast. Het verschil tussen de hofrichter en de ambtman was dat de eerste het oude ongeschreven buurrecht toepaste. Hij vroeg de buurgoten of omstanders om een oordeel. De latere ambtman paste een algemeen landrecht toe, dat afkomstig was van de Gelderse landsheer en dat deze probeerde in te voeren.

De nieuwe Heer van het Graafschap in Hamaland waarin het kerspel Brummen lag, dus de bisschop, was eigenaar van alle woeste grond en kreeg de novale of nieuwe tienden van alle ontginningen. Hij kon na ontginningen immers minder jachtgronden en warandes of vogeleiën verpachten. Hij had het recht van de stroom en de wind, dus bezat hij rechten op alle rivieren, zoals het visrecht en geleiderecht en hij mocht tol heffen. De bisschop ontleende al die rechten aan schenkingen door de keizers, die in die dagen een eigen Huis hadden in Utrecht, er regelmatig Kerstmis of Pasen vierden, hun kinderen daar lieten opleiden en van de hertog-bisschop hun vertegenwoordiger wilden maken in dit deel van het Rijk. Die bisschoppen waren na 1000, te beginnen met de bisschoppen Folmar en Adelbold II, ook voormalige Hofambtenaren van de kanselarij van de keizers of geleerden. Ze kwamen niet uit de streek. Die bisschoppen schonken dus Brummense goederen aan hun eigen Utrechtse kerken. Bertold of Bernulf deed dit in zijn kwaliteit van graaf.

De bisschop, tevens graaf, in Brummen

Bernulf, eerst pastoor in Oosterbeek, sinds 1024 bisschop en gestorven in 1054, wilde in Utrecht vijf kerken hebben in de vorm van een kruis. Dergelijke kruisen waren er ook in Paderborn, gebouwd door Meinwerk, in Bamberg en in St. Albans in Engeland. Bernulf bouwde ook een nieuwe Lebuinuskerk in Deventer en een Walburgiskerk in Groningen. De kerk in Zutphen blijkt na zijn dood ook Walburgiskerk te heten (1059).

In ieder van de vijf kerken kwam een kapittel van kanunniken onder leiding van een proost. Ieder kapittel kreeg schenkingen op de Veluwe. Het kapittel van de Utrechtse St. Pieterskerk, gesticht direct na de schenking van de keizer aan Bernold in 1046, kreeg de tienden van het nieuw verworven Brummen en de eigendom over de kerken van Warnsveld en Vorden. Later blijkt dat St. Pieter tien erven bezat in Brummen (zie hierna). De abdis van Elten en de proost van St. Pieter waren samen de baas in Brummen. De Paulus-Abdij van Utrecht kreeg de kerk te Rheden. De abt

plebaan of zielzorger benoemen. Het kapittel van de nieuwe Mariakerk, de laatste kerk van het kruis (gesticht in 1081) kreeg van de bisschop de kerk van Beckbergen.

Luchtopname van Werden; in het midden het abdij-complex.

De abdijen van Prüm, Werden, Paderborn, Lorsch en Elten en de kerken van Utrecht waren de grote grondbezitters op de Veluwe. Vrije edelen als inheemse bewoners ontbraken toen op de Veluwe vrijwel. Ten oosten van de IJssel daarentegen had of kreeg je spoedig Heren van Zutphen, Bronkhorst, Keppel, Baer en Lathum, Wisch, Bergh, Borculo, Lichtenvoorde en Bredevoort. Heren van Zutphen en van Bergh waren ruim voor 1100 bekend. Alle Heren hadden veel en sterk verspreid liggend bezit, wat blijkt uit hun talrijke leengoederen. Tussen die grotere jongens zaten nog kleinere leenheertjes als van Spaen uit Steenderen, of ten Damme uit Eefde. Er blijkt dus een groot bestuurlijk en sociaal verschil tussen de Veluwe en het gebied op de oostelijke oever van de IJssel. Dat verschil werkte door in de verdere geschiedenis.

Op de meer 'kerkelijke' Veluwe ging het daarom anders. Daar kwam alleen in het noordwesten een Heer van Putten - met enig bezit in Voorst en Empe - en aan de zuidrand ontstonden heerlijkheden in Doorwerth en Rosande, tussen Oosterbeek en Arnhem. De rest van de Veluwe was dus domein van de graaf of graven (Utrecht, Gelre en Kleef) met bezit aan de rand in handen van Heren van Bronkhorst, Wisch, Keppel en Baer die zelf allemaal elders woonden. Op de domeinen, zoals Arnhem, Middachten, het Loo in Spankeren, Eerbeek, Coldenhove, Staverden, Empe of de Marsch bij Zutphen, woonden domein-ministerialen of dienstmannen; geen rijksadel.

De bisschop weggedrukt

De volgende stap in de geschiedenis van het kerspel Brummen is geweest dat graven van Gelre door huwelijk doordrongen in het graafschap Zutphen (1138). Daarna drukten ze hun gezag op de Veluwe, waar ze al goederen en rechten hadden, verder stap voor stap door, tot de voltooiing in 1226.

De broer van de eerste graaf Gerard Flamens van Gelre werd al 'Heer Dirk van de Veluwe' genoemd. Hij had goederen bij Wageningen en Hoevelaken. De Gelderse graven hadden wat betreft de Veluwe met de Betuwe en de Bommelerwaard enige concurrentie van hun familie, de graven van Kleef, van de hertogen van Brabant en vooral van de Utrechtse bisschoppen zelf. Nog eeuwenlang waren de tienden van de Ringenberg in Brummen een Kleefs leen. Hetzelfde gold voor de tienden van Gietel en Appen onder Voorst, of van Eschede onder Gorssel.

Dat Gelre het op de Veluwe van de bisschop won heeft een voorgeschiedenis. Al in 1075 besliste de hervormingspaus Gregorius VII dat iedere vorm van lekeninvestituur van bisschoppen verboden werd. Keizers konden geen bisschoppen meer benoemen. Deze paus werd toen afgezet verklaard door de keizer en 26 rijksbisschoppen onder wie bisschop Willem van Utrecht, de man met de grootste mond op de vergadering. De paus deed daarop keizer Hendrik IV in de ban. De strijd werd tenslotte onder Hendrik V beslist met het concordaat van Worms van 1122. Een concordaat is een verdrag tussen kerk en staat. Met dit verdrag verloren de keizers hun macht over de bisschoppen aan de pausen en de keuze kwam aan de kapittels. Op zich was dat een verbetering in de kerkelijke toestanden. Het was toen gedaan met de steun van de keizers aan die bisschoppen. De keizer stierf in 1125 in Utrecht. De Utrechtse bisschop Godebald ging hierna liever in een klooster.

Na 1122 probeerden de graven in de omgeving invloed uit te oefenen op de benoeming van nieuwe Utrechtse bisschoppen. Dat gold zeker voor Brabant, Holland en Gelre. In 1150 probeerde Hendrik van Gelre en Zutphen dit. Hij steunde in 1159 een opstand van de Utrechtse tegen hun Heer. In 1215 was een Geldersman Otto, broer van graaf Gerard, bisschop. Hij stierf onderweg naar Rome. Tenslotte: in 1226 sloot de bisschop onder bemiddeling van een pauselijke legaat vijf verdragen met de graaf van Gelre. In ieder verdrag werden bepaalde details geregeld. De bisschop gaf Gerard van Gelre en Zutphen de Veluwe in achterleen die hij zelf als leen van Lotharingen (dat was toen de hertog van Brabant) hield. Hij zal niet veel anders hebben gedaan dan zich bij de feiten neerleggen.

Graaf Hendrik van Gelre (1138-1182) en zijn opvolgers hadden dus al gedaan of de Veluwe van hen was. Ze speelden hier eerder de Landsheer dan in de latere Graafschap Zutphen. Sinds 1196 was de Veluwe in feite en juridisch onder een nieuwe Heer en was het goed "Gelders". Deze situatie werd dus nog eens bevestigd in 1226 en was toen definitief. Als tegenprestatie leverde Gelre Salland in en hielp de Gelderse graaf de bisschop zijn gezag in Drente, Friesland en Groningen te vestigen. De Gelderse graaf zag zelf ook af van zijn oude 'rechten' uit 1107 op Friesland.

In feite gaf de bisschop met de Veluwe toen niet zoveel weg; alleen de kans op tienden uit ontginningen. Wat er in zijn dagen op de Veluwe aan bruikbare grond was had de bisschop al tevoren uitgedeeld. Zakelijk geredeneerd kon de bisschop in Friesland, Drente en Groningen meer ontginningen verwachten, bijvoorbeeld van grote venen. Maar de Drenten sloegen bisschop Otto van der Lippe een jaar later dood. Een knape van Keppel sneuvelde daarbij en twee ridders van Empe, Gerlacus en Derck, verder Herman van Voorst, een man van Ruurlo en een tiental anderen. Graaf Gerard van Gelre werd zwaar gewond op een 'beddeken' teruggesleept naar Utrecht (slag bij Ane 1227). Gerard stierf binnen het jaar. Zijn zoontje Otto was nog minderjarig.

De Kleefse graaf, met zijn Betuwse en Veluwse ambities, werd door de opvolger van Gerard, Otto II van Gelre, ingepakt door hem tot schoonvader en tot opa van zijn kinderen te maken. Het eindresultaat was dus dat het kerspel Brummen Gelders was en bleef. Maar binnen het kerspel Brummen lagen wel leengoederen van de Heren van Putten (zoals Empe), van de Heren van Bronkhorst (zoals het Bronkhorstergoed in Eerbeek), van Kleef (zoals de Ringenberg), van de abdij Elten en van Utrechtse kerken. Het kapittel van Zutphen had bovendien alle tienden van de waarden aan beide zijden van de IJssel van Arnhem tot het klooster Ter Hunnepe aan de monding van de Schipbeek. In het Brummense had dit kapittel de tienden verpacht aan de man 'in den Emer', die dus op Groot Emmer woonde. Aangrenzend noordelijker was de Heer van Bronkhorst pachter van de Zutphense IJsseltienden en een notoir slechte betaler.

Bestuur in het kerspel Brummen

Het voordeel van een goed functionerende staat is dat er recht is geformuleerd en dat men dit recht kan halen. Dat valt in de praktijk wel vaak tegen maar theoretisch klopt het. De Brummense kerspel-ingezetenen konden in eerste instantie hun recht halen in de Hof te Brummen, of in de Hof van een andere buurtschap, zoals Leuvenheim, Rhienderen, Cortenoever, Oeken, Voorstonden, Tonden, Empe, Wapsen, Hall, of Eerbeek en Coldenhove. Later werden die buurtgerichten voorgezeten door de ambtman (schout) van Arnhem, Brummen en de Veluwezoom of zijn stadhouder. Het ambt Brummen werd tot laat in de Middeleeuwen steeds zelfstandig vermeld, al was de ambtenaar dezelfde als in Arnhem. Hij was de vertegenwoordiger van de Gelderse graaf. In de praktijk werd de stadhouder van de ambtman meestal ingeschakeld.

In hoogste instantie konden de inwoners zich beklagen bij de graaf zelf op de Claring in 'Hengellanderholt', zoals het in een vroege vermelding heette. Englandi werd het eerst vermeld in 801 in de lijst van bezittingen van het klooster Lorsch waarvan al eerder sprake was. In Engellanderholt werd (straf)recht gesproken in hoger beroep. Men vergaderde in de open lucht onder een gerichtsboom. In de zestiende eeuw had men voor de zittingen van de Claring demontabele banken die per kar uit Arnhem werden aangevoerd.

Tegenwoordig vindt men Engeland naast de oude weg Beekbergen-Arnhem. We komen dezelfde soort naam tegen in de beide Hengelo's en in Engele op de Noord-Veluwe, waar de Heren van Putten in 1313 land hadden 'super Engele'. De naam Engelenburg in Brummen kan hier ook mee te maken hebben, meer dan met hemelse jongelingen. Het goed de Engelenburg met een molen heette in 1524 en 1525 nog Het Braick toen het door Sander Schimmelpenninck werd gekocht. De naam 'Engeland' heeft helemaal niets te maken met de Angelen, die hier nooit zijn geweest. Het is de veldnaam voor een laag stuk land (broekland), of volgens sommige schrijvers laag-land-bij-een-engh. De naam Angeren, die wel verwant zal zijn aan Engelen, kwam minstens viermaal voor: in Eefde, tussen Arnhem en Velp, bij Doesburg en aan de Rijn tegenover Panterden.

De maelmannen of horigen van het kerspel Brummen moesten, nadat ze onder Gelders landrecht waren gebracht, bij klokkeslag aantreden om met de ambtman of schout rovers, zwervende benden of regelrechte vijanden uit Sticht en Oversticht (Deventer) te verjagen. Ze hadden daarnaast de speciale verplichting de Claring te komen bewaken als er een zitting was. We weten dat precies omdat een dienstman van de hertog uit Brummen ooit beweerde dat hij dit niet hoefde te doen, omdat dienstmannen of ministerialen alleen de hertog persoonlijk moesten dienen. Die dienstman kreeg overigens van de Claring geen gelijk.

De reden was volgens de rechters dat hij zijn huis en wapening (toen "harnas" genoemd) verwaarloosd had, zodat hij niet als een knape of knecht voor zijn Heer kon optreden. Hij moest zich maar als een gewone 'buurman' beschouwen.

In modernere taal zou men gezegd hebben dat zijn huis niet deugde als havezathe. De man in kwestie heette Lense van Enghuizen maar over welk dienstmansgoed het ging is niet overgeleverd. Een mogelijkheid is dat het de dienstman was op de hof te Wapse, waar in de volgende eeuw lieden zitten met de voornaam Lense.

De 'buren' of 'erfgenamen' van Brummen, Tonden, Voorstonden en andere delen van het kerspel Brummen zijn overigens wel vaker op de vingers getikt omdat ze niet kwamen waken. Ze bedachten telkens andere smoezen, zoals: "We kunnen de klok van Brummen die ons moet oproepen niet horen en de pander of gerichtsdienaar van de ambtman moet ons daarom persoonlijk uitnodigen", maar dat waren volgens de rechters uitvluchten want de oproep was veertien dagen tevoren bij de kerkdeur voorgelezen. Men was dus niet afhankelijk geweest van de klokkeslag. Die moest als een extra geheugensteun worden beschouwd.

De nieuwe Gelderse Heer van de Veluwe, na 1229 was dat graaf Otto II met de paardevoet, wilde graag meer inkomsten van zijn bezit hebben. Dat waren de novale tienden van ontginningen. In zijn dagen werden veel broekgronden in gebruik genomen. Er kwam een Brummense Braick, een Oekense Broek, een Westerbroek, een Rhienderense Broek, een Leuvenheimse Broek enz. Het ging dus om de natte gronden in de kuil tussen de Veluwe heuvels en de oeverwallen langs de IJssel. Na de horsten en de broekgronden kwamen als ontginningen omstreeks 1250 de eerste inpolderingen op gang vanuit het oudhoevige land. In het IJsseldal werkte men van Dieren richting Zuiderzee. Hoe dichters bij zee des te moeilijker het werd door vlooden.

Die inpolderingen beloofden aan alle randen van de Veluwe wel novale tienden op te leveren. Verder kwamen daarbij voor de graaf de inkomsten uit de tol, het visrecht, de vogelei of warande met eendekooien, het molenrecht en het jachtrecht, die hij verpachtte. Dan de inkomsten van zijn domeinen (annona) en tenslotte inde hij als landsheer verschillende vormen van belastingen (precaria).

Als 'belasting' kreeg de Heer in voor- en najaar een (vaste) bede, de precaria maionali (van mei) en autumpnali (van de herfst). Dat was dus eigenlijk geen verzoek of bede meer, want men kon niet weigeren. De abdij van Elten kreeg soortgelijke vaste afdrachten in haar Hof. Ze waren bedoeld als bijdrage voor de huishouding, zoals stookkosten en voeding, ook voor de paarden. Oorspronkelijk leverde men in natura, graan, brandhout, hooi, hoenders, varkens, bijenwas enz. Op 11 november, met St. Maarten in de winter, eiste de graaf de wintervoorraad. Dan kwamen ook de armen op hun vaste adressen langs de deur. Daarom lopen in veel plaatsen de kinderen op St. Maarten langs de huizen om wat op te halen.

Verder kreeg de graaf hoofdgeld of census van de horigen of malemannen en delen van de erfenis als een volschuldige horige stierf en zelfs een afdracht voor de toestemming aan een horige om te mogen trouwen. Meer ontginningen betekende: meer inwoners, dus meer hoofdgeld.

Uit de oudste Gelderse rekening (1294/95) weten we hoeveel en waar de Brummennaren aan de graaf moesten betalen. Uit de Eltense rekening weten we hoeveel ze daar nog moesten afstaan. Het jaartal werd bij de lijst van vorderingen niet vermeld want men bedoelde: ieder jaar. Dan waren er nog de afdrachten aan het Utrechtse St. Pieterskapittel. De eerste twee rekeningen, van de graaf en van Elten, komen hier ter sprake.

De grafelijke rekening werd toen geadministreerd door Gerard van Wapse(n). De buurtschap Wapsen was een noordelijk gebied in het kerspel Brummen, gelegen langs de IJssel, tegen de Zutphense Hoven aan. In het Rijksarchief in Arnhem bevinden zich twee kaarten met de Hof te Wapsen en de afhankelijke bezittingen. De Hof lag onmiddellijk ten zuiden van de Baankstraat bij de splitsing van de weg naar Voorstonden. De naam Wapse komt veel vaker in Nederland voor, tot bij Emmen toe. Het woord is verwant aan Wesepe, Weesp en Waspik. De naam wordt gegeven aan plaatsen aan een rivier of bij een moeras, waar men oversteekt, zoals dat ook het geval is bij Voorde (Hackfort, Vorden).

Een deel van Wapse is in de loop der tijd weggeslagen door de IJsselstroom, dat blijkt uit verschillende Zutphense archiefstukken zoals de rekeningen. In 1406 moesten de schepenen van Zutphen gaan kijken omdat hele lappen weggeslagen waren. Men heeft toen de IJssel weer aangepast en men moest steeds meer hoofden in de stroom bouwen. De hertog gebruikte in de vijftiende eeuw de oude tienden en de novale tienden van Wapse om aan geld te komen. Dat de hertog en niet het kapittel de oude tienden had betekent dat Wapsen niet direct aan de rivier lag. De Gravenwaard lag ervoor. De tienden van Wapsen werden steeds verpand tot ze uiteindelijk in 1515 in handen kwamen van het kapittel van Zutphen. In 1383 was Andries Yseren van Zutphen pachter of pander op de Hof. Nog in 1485 was Joost van Hemert, ridder, eigenaar of pander van de Hof te Wapse.

Hij leende geld met die Hof als onderpand. Het restant van de buurtschap Wapse is op den duur bij de marke Voorstonden gevoegd. Er zal in Wapsen weinig woeste grond voor een marke of gemeynthe over zijn geweest.

In 1294/95 rekende Gerard van Wapse af met de vertegenwoordigers van graaf Gwijde van Vlaanderen, tweede schoonvader van Reinald I van Gelre. Guido of Gwijde had grote bedragen aan Reinald geleend om daarmee de hertog van Brabant te betalen die Gelre in de slag bij Woeringen om het bezit van Limburg (1288) had verslagen en de graaf had gevangen genomen.

Brummen betaalde volgens die rekening aan census - hier waarschijnlijk hoofdgeld - 10 schellingen, wat niet veel is. Daarnaast leverden de burens van Brummen 65 molder haver voor de paarden van de graaf. De pacht van de vogelei bij Eerbeek werd vermeld met 3 schellingen plus 6 denariën of penningen. "Caldinhove" had toen al een grafelijke (water)molen die werd verpacht voor 12 molder (mud) tarwebloem. De geërfden van Wapse betaalden voor weiderecht in de Gravenwaard 1 pond per jaar. Die waard was later in handen van de families Kreyneck en van Holthuesen.

Van Gerard van Wapse in zijn functie als richter van Brummen kwam 44 pond binnen uit boetes. Van boetes opgelegd op de zitting in Engelandersholt kreeg de graaf 24 pond. Van de Heer van Bronkhorst, in zijn functie van Drost op de Veluwe, ontving de graaf uit boetes nog 54 pond. Een deel daarvan kwam uit het kerspel Brummen maar het is niet gespecificeerd.

De 20 schellingen die Brummen aan de graaf betaalde waren vergeleken met andere bijdragen niet hoog, maar men had immers nog andere Heren. Ter vergelijking: de census in Baak was 3 pond, 12 schellingen en 6 penningen. Baak was een Gelders domein. In Hengelo (G), ook een domein, betaalde men 9 pond. De bewoners van de Nieuwstadswijk in Zutphen betaalden 5 pond census. Die van de Oude Stad 14 pond en 1 schelling.

De Brummenaren hebben wel meer betaald dan 20 schellingen maar dat zit dus in andere posten van de rekening verborgen zoals bij de boetes uit strafzaken, de nieuwe tienden van de Veluwe en verplichte leveranties van hout, haver enz. De plebaan of zielzorger van Beekbergen bij Engelandersholt kreeg uit Brummen twee pond uitbetaald in opdracht van de graaf. De kerk is dus vermoedelijk door de graaf van St. Marie overgenomen of hij was voogd.

Het lijkt erop of enig medelijden met de buurtgenoten van Brummen op zijn plaats is. Vooral als we bekijken wat Elten jaarlijks vroeg. De produkten die de Brummenaren in het zweet huns aanschijns jaarlijks opleverden gingen toch met karrevrachten de buurt uit. Dat werd alleen maar erger naarmate de tijd verstreek. Daar staat tegenover dat de produktiviteit, verder de opbrengst per hectare en vooral het areaal zijn gegroeid.

L.Lensen

(wordt vervolgd)

VAN BRIMNUM TOT BRUMMEN VAN ERBEKE TOT EERBEEK

(een kritische, maar waarderende beschouwing)

Eind 1994 kwam in het kader van de viering van "Brummen 1200" het boek "Van Brimnum tot Brummen van Erbeke tot Eerbeek" uit. Het boek werd uitgegeven door de Rotary Club Brummen Engelenburg, volgens voorzitter G.O.D.P. Jansen voortkomend uit de wens van de Rotary Club iets blijvends te creëren voor de inwoners van de gemeente Brummen.

Het boek heeft als ondertitel "De geschiedenis van de gemeente Brummen". Deze ondertitel, en vooral het gebruik van het lidwoord "de", suggereert een min of meer complete geschiedenis van Brummen en de andere dorpen in de gemeente, maar de heer Jansen geeft in zijn voorwoord zelf al aan dat het boek dit niet waar kan maken. Het is gebeven bij een aantal "boeiende grepen uit de rijke geschiedenis van de gemeente Brummen".

De schrijver van deze beschouwing vindt het zeer te waarderen van de Rotary Club om een boek over de Brummense geschiedenis het licht te willen laten zien. Het rijtje al bestaande boeken en boekjes over Brummen en andere dorpen in onze gemeente is niet bijster groot, zoals sommige leden van De Marke wel eens zullen hebben bemerkt. Er staat echt wel iets over de historie van Brummen op papier, maar veelal zeer verspreid. Hoewel alle boeken nog niet zijn verkocht, blijkt er toch wel behoefte te zijn aan samenvattende literatuur over de geschiedenis van onze gemeente. In die zin kunnen we dus spreken van een gelukkige greep.

Het boek bestaat uit een groot aantal bijdragen van verschillende mensen, zowel uit de gemeente Brummen afkomstig als van elders. Hoewel ik het dit keer niet als echt storend heb ervaren, is een nadeel van een dergelijke wijze van samenstellen van een boek dat hoofdstukken elkaar wel eens gedeeltelijk overlappen. Een redactie is zich daar natuurlijk wel van bewust en probeert daarom de meest opvallende doublures te voorkomen. Dit heeft dan wel weer als nadeel dat, waar nodig geacht, wordt "ingebroken" in een min of meer afgerond verhaal. Al te opvallend is dit hier niet gebeurd. Het is een prettig leesbaar boek geworden, dat veel aanstipt maar niet erg diep ingaat op de materie. Maar na lezing van het boek overheerst het gevoel toch wel een redelijk overzicht te hebben gekregen van de geschiedenis van Brummen.

Het boek is zeer ruim geïllustreerd met veel zwart/wit afbeeldingen, maar er is ook een aantal kleurenfoto's opgenomen. Hierdoor heeft het boek een fraai uiterlijk gekregen. In de weken voor en na de definitieve verschijning van het boek beluisterde ik hier en daar wel eens wat twijfel of de foto van het oude tolhuis aan de Zutphensestraat als "cover" wel een goede keuze was. Mede door het bewonderen van het fraai opgebouwde tolhuisje aan de overkant van het kruispunt, is de twijfel

van schrijver dezes, zo die er al was, verdwenen. Het is gewoon een mooi stukje "gewoon Oud-Brummen", dat uitstekend past bij de inhoud van het boek. Hoewel het verleden van een aantal vroegere aanzienlijke inwoners van Brummen wel degelijk aan de orde komt, kan worden gezegd dat ook de geschiedenis van de wat minder gefortuneerde inwoner van de gemeente in beeld is gebracht.

Gelukkig bezondigden de auteurs zich niet aan het beschrijven van "1200 jaar gemeente Brummen". Hoewel het streven van de gemeente Brummen om er een feest voor de hele gemeente van te maken volstrekt oirbaar is en zelfs te waarderen, deed het overal zichtbare logo van "1200 jaar gemeente Brummen" voor historisch geïnteresseerden ietwat lachwekkend aan. Immers, een gemeente van 1200 jaar oud zou in en buiten Nederland een ware sensatie zijn. Er zijn uit de middeleeuwen uiteraard tal van besturen bekend, bijvoorbeeld stadsbesturen met een of meer burgemeesters en een vroedschap, die zeker wel mogen worden gezien als, zij het niet democratisch gekozen, voorlopers van de gemeenteraad. Maar we spreken dan wel over steden. Op het platteland was de situatie lange tijd heel anders. Echte gemeenten ontstaan pas vlak voor of tijdens de Franse overheersing aan het einde van de 18e en het begin van de 19e eeuw. Het zoveel gebruikte "1200 jaar gemeente Brummen" is dus een anachronisme: Liudger en Wrachar leefden in een totaal andere samenleving. Deze werd wel geleid, maar de manier waarop had niets van doen met iets dat op een gemeente leek. Niet zo gelukkig gekozen dus. Men had het toch eenvoudig kunnen afdoen met "Brummen 1200", met daarbij de mededeling dat het, waar mogelijk, een feest voor de hele gemeente diende te worden. Sommigen mogen het bovenstaande wellicht beschouwen als onbelangrijk, maar ook zij zullen, naar ik mag hopen, het 17e-eeuwse Rusland van tsaar Peter de Grote toch geen Sovjet-Unie noemen!

Waar zoveel lovends wordt gezegd van een boek, verwacht de lezer daarna terecht ook kritiek resp. aanvullingen op het in het boek beschrevene. Het meest richt ik mij daarbij op aanvullingen, hetgeen echter bepaald niet inhoudt dat kritiek ontbreekt. Ik zal mij daarbij voornamelijk beperken tot de prehistorie en de middeleeuwen. Dit niet omdat er over de beschrijving van de nieuwere geschiedenis niets valt te zeggen, maar omdat ik mij in de genoemde perioden meer thuis voel. Een meer diepgaande beschouwing van de latere geschiedenis laat ik daarom veelal graag over aan de echte kenners van deze tijden.

Hier en daar in het boek kwam ondergetekende een drukfout tegen die ik hier niet vermeld, maar wel doorgeef aan de redactie voor een eventuele tweede druk van het boek. Voor het verduidelijken van een aantal in deze bespreking gebruikte termen verwijs ik naar de lijst aan het einde van dit artikel, evenals voor een periodiserings-schema.

Ik ben er gemakshalve van uitgegaan dat de lezer het boek naast deze beschouwing heeft liggen, zo is dit artikel in ieder geval wel geschreven.

In het hoofdstuk "Vondsten wijzen op vroege bewoning" wordt op blz. 17 gesproken over de vondst van een aantal urnen in de jaren '30. Bedoeld zal hier zijn een urnenvondst door de heer G.J. te Hennepe op een terrein aan de Coldenhovenseweg. Het gaat hier om een vondst die indertijd door de heer Braat uit Leiden werd gedateerd op ongeveer 1700 voor Christus.¹ Aangezien intussen vrijwel alle prehistorische dateringen te jong zijn gebleken, zal ook deze vondst nog wel iets ouder zijn dan toen gemeld. De schrijver van dit hoofdstuk stelt dat de vondst niet op een nederzetting hoeft te wijzen, maar dat de urnen ook door een "rondtrekkende stam" kunnen zijn begraven. Daar is wel iets op te zeggen. Ten eerste wijst het gebruik van aardewerk in de prehistorie op zijn minst op de aanwezigheid van een tijdelijke nederzetting. Eén van de verschillen tussen het mesolithicum (midden-steentijd) en het neolithicum (nieuwe steentijd) is de vervaardiging en het gebruik van aardewerk. Aangezien de mens vanaf het begin van het neolithicum steeds meer aan landbouw, ook akkerbouw, ging doen, wilde hij liever in de buurt van zijn akkertje blijven. Niet geheel toevallig valt dit moment van overgang naar meer vaste woonplaatsen en minder rondtrekken (zoals in het mesolithicum wel gebruikelijk was) samen met het voorkomen van het eerste aardewerk. Vanwege de aard van het materiaal is aardewerk niet erg geschikt om al te dikwijls te worden vervoerd. Een voorkomen van aardewerk wijst dus in de meeste gevallen wel degelijk op de aanwezigheid van een nederzetting, waarbij men zich van zo'n nederzetting niet te veel moet voorstellen: minder dan wat wij nu een gehucht noemen, vaak maar één huis. Omdat de beschrijving van de vondsten door Te Hennepe doet denken aan het einde van het neolithicum of het begin van de bronstijd mogen we er van uitgaan dat de gevonden urnen toch wel wijzen op een nederzetting in de buurt. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat in de prehistorie op vele plaatsen inderdaad een relatie bestond tussen een plaats voor de doden en een plaats voor de levenden, een nederzetting.

Eveneens op blz. 17 is sprake van een "prehistorische nederzetting" in Hall, dit vanwege gevonden sporen van ijzersmelterijen. Hoewel er in en rond Hall in de prehistorie wel enige bewoning moet zijn geweest, getuige de vondst van de op blz. 18 getoonde stenen bijl, kunnen de sporen van ijzersmelterijen (hoe interessant ook) niet als bewijs dienen. Er zal hier sprake zijn van een vergissing: rond 700 voor Christus begint in ons land inderdaad de ijzertijd. De sporen van ijzerindustrie rond Hall, maar ook te Loenen en Apeldoorn wijzen echter op de tijd van 700 na Christus. Dat is een verschil van ruim 1400 jaar! In plaats van een "prehistorische nederzetting" moeten we hier spreken van een "vroeg-middeleeuwse nederzetting". Overigens kunnen sporen van ijzerindustrie so wie so heel moeilijk worden gedateerd. Een van de redenen waarom het in 1994 uit de regionale pers bekende archeologisch onderzoek door de AWN-afdeling "Zuid Salland,

IJsselstreek en Oost-Veluwezooom" in Loenen aan De Kempe zo interessant was, was gelegen in het feit dat de ijzerindustrie hier relatief nauwkeurig kon worden geda-teerd via aanwezig aardewerk: rond 700 dus.

In Hall zijn enkele jaren geleden wel wat scherven van ijzertijd-aardewerk gevonden, maar behalve dat die uit die tijd dateren en waarschijnlijk wijzen op bewoning in die tijd kan daar weinig over worden gezegd. In die tijd is eveneens wat vroeg-middel-eeuws aardewerk gevonden tegenover de Hallse kerk, wijzend op bewoning vanaf ca. 600 na Christus. Hall is de moeite van bezichtiging waard, ook archeologisch gezien. Het verdient zeker aanbeveling elk grondverzet in en rond Hall zo goed mogelijk te volgen.

We blijven nog op blz. 17 en vinden daar dat "het bedehuis dat Liudger heeft gesticht op de plaats stond waar nu de kerk in Hall staat". Ja, dat zou prachtig zijn wanneer we daar bewijzen voor hadden, maar die zijn er dus niet. De funderingsresten die in 1982 werden gevonden, naar aanleiding van een onderzoek aan de fundering door AWN-afdeling "Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland", waren niet van een kerkje uit de tijd van Liudger (rond 800), maar van een latere kerk, mogelijk uit de 12e eeuw.² De funderingsresten kunnen dus niet dienen als een bewijs voor de plaats waar de kerk van Liudger zo'n 300 jaar eerder stond. Natuurlijk is het heel aannemelijk dat dit (waarschijnlijk houten) gebouwtje op deze plaats stond, maar het archeologisch onder-zoek in 1982 heeft wat betreft dit kerkje niets opgeleverd. Enkele regels verder trekt de schrijver zijn stellige bewering over het kerkje van Liudger zelf ook in twijfel. Hoe dan ook: zeker ook deze plaats verdient (archeologische) aandacht.

Op blz. 18 vinden we een foto van een "vuistbijl", gevonden in de Imbosch. De getoonde steen op de foto is goed herkenbaar als een vuursteen, maar of het een echte vuistbijl is? Hij staat volgens mij niet als zodanig geregistreerd bij de ROB., dus ik hoop dat de bezitter hem nader wil laten onderzoeken en dat hij/zij contact met mij opneemt.

Eronder staat een foto met verschillende archeologisch interessante voorwerpen. Met de foto is niets mis, maar des te meer met het bijschrift. Volgens dit bijschrift is de grote kan een "jacob van beierenkan" uit ca. 1300, maar het model doet meer den-ken aan een latere periode. Rechts daarvan staat een "kannetje van ongeveer 500 jaar oud". Dit is nu juist wel een "jacobakan". De datering klopt wel ongeveer, het kan-netje kan zelfs nog wel wat ouder zijn: eerste helft van de 15e eeuw. Het "baad-kruikje" is te onduidelijk weergegeven om er iets van te kunnen zeggen. Dat geldt eveneens voor de "kogel". Wel duidelijk te herkennen is de bijl rechtsonder. Volgens het bijschrift is dit een "prehistorische vuistbijl", maar dit is onjuist. Het is een neo-lithische geslepen bijl, waarschijnlijk een zg. "Felsrechteckbeil". De bijl is niet gemaakt van vuursteen, maar van een andere steensoort. Het woord "rechteck" wijst op de vorm van de dwarsdoorsnede van de bijl. De term "vuistbijl" wordt dikwijls in

verband gebracht met dit soort bijlen, maar zeer ten onrechte. Vuistbijlen zijn werktuigen uit het midden-paleolithicum: zo'n 40.000 tot 200.000 jaar oud, de tijd van o.a. de neanderthaler. De vorm van de vuursteen op de eerste foto doet er wel aan denken. Geslepen stenen bijlen komen pas voor in het neolithicum, het laatste deel van de steentijd dat voorafgaat aan de tijd waarin voor het eerst sprake is van metaalbewerking in ons land. Ze zijn dus ongeveer 7000 tot 4000 jaar oud, maar van alle neolithische bijlen is juist de "Felsrechteckbeil" moeilijk nauwkeurig te dateren.

Op blz. 18 vinden we nog een derde foto, ditmaal van een rustiek gelegen boerderijtje. Het bijschrift gaat over een ooit misschien even fraai gelegen, maar wel veel oudere behuizing. In een bouwput aan het Wagenmakerserf werden namelijk overblijfselen gevonden die inderdaad wijzen op het bestaan van een nederzetting rond 1200-1250.³ De vondst bestond hier uit een houten waterput, een aantal paalgaten, fragmentjes maalsteen, scherven van aardewerk en een zwaar verroeste ijzeren sleutel. De houten waterput was een zogenoemde "boomstamput". Een dergelijke waterput werd eerst tot in het grondwater uitgegraven, waarna vervolgens de twee helften van een uitgeholde boomstam weer aan elkaar werden verbonden (er waren in beide helften gaten uitgeboord) en rechtop in het uitgegraven gat werden geplaatst. Tenslotte werd het gat om de boomstam weer dichtgegooid. Dit soort putten is lang in gebruik geweest: van ver terug in de prehistorie tot ver in de late middeleeuwen. De vrij nauwkeurige datering was mogelijk gedaan aan de hand van het begeleidende aardewerk.

Deze vondst is zeker niet de oudste archeologische vondst in Eerbeek. Ongeveer 100 meter van deze plaats verwijderd werd in 1987 aan de Doornbosch Hofstede een "stookplaats" gevonden, waarvan het minst oude materiaal (zg. "pingsdorf-aardewerk" en een ijzeren mes) door de ROB werd gedateerd op 1125-1150, het tweede kwart van de 12e eeuw dus. Zo'n 30 tot 40 cm dieper kwam nog meer (volks) aardewerk, zg. "kogelpotaardewerk" te voorschijn dat ongetwijfeld nog iets ouder zal zijn dan het door de ROB gedateerde aardewerk.⁴

Afgezien van deze vondst werd in 1970 een vrij groot aantal mesolithische "artefacten" gevonden nabij het huidige Soerense Zand (Middenenk). In het Museum Schokland is een vuurstenen dolk aanwezig uit de vroege bronstijd, gevonden is in Eerbeek.⁵ In 1987 kwamen in de wijk Werfakker twee aan elkaar passende scherven van ijzertijd-aardewerk te voorschijn. In de 50'er jaren werden bij een uitbreiding van een fabriek in de richting van het station vele potten gevonden, waarvan er nog één over is in particulier bezit. Het gaat om een urn uit ca. 700 na Christus die nog half gevuld is met crematiestenen. Deze vondst is vooral interessant, omdat vrij snel na 700 het cremeren van doden in onbruik raakte of eenvoudig werd verboden door de Frankische heersers. Met name Karel de Grote heeft hier een grote rol in gespeeld. Deze ene overgebleven urn getuigt dus van een kort daarvoor nog gebruikelijke wijze van ter aarde bestelling. Volgens de ROB wijst de vondst van de urnen op een grafveld uit de laat-merovingische tijd, rond 700. In deze tijd was een grafveld nooit erg

ver van een nederzetting gelegen, zodat die er toen zeker moet zijn geweest. Of we deze of enkele van deze nederzettingen samen al de naam "Eerbeek" mogen geven, zal wel altijd een onbeantwoorde vraag blijven. De eerste schriftelijke vermelding van Eerbeek dateert "pas" uit het jaar 1046.⁶ Maar dat er rond het jaar 700 en later al mensen woonden op of bij deze plaats lijkt, het bovenstaande in aanmerking genomen, wel zeker.

Op blz. 19, is onder "Vondsten in Hall", is sprake van "ronde vormen van ongeveer anderhalve meter doorsnee" achter het Hagenstraatje in de Maote, misschien resten van oventjes voor de bereiding van ijzer. Deze vormen zijn inderdaad intrigerend. Enkele jaren geleden was mevr. Beker-Schuite zo vriendelijk ze aan de schrijver dezes te laten zien. Ik ben overigens bang dat, voor zover ze er nog zijn, ze door groundbewerking snel zullen zijn verdwenen.

Eveneens op blz. 19 vinden we onder "Enken en essen", dat de eerste enken al in de zevende eeuw zijn ontstaan. Het is inderdaad mogelijk dat dit op sommige plaatsen het geval is, maar bewezen is dit (nog) niet.

Ook op blz. 19 wordt onder "Horigen en vrijen" gesproken over "Eerbeek en Hall ten tijde van het Frankische Rijk" (tot ca. 900 dus). Op blz. 18 staat onder "Vruchtbaar" echter het volgende: "Er zijn echter geen concrete bewijzen dat Eerbeek al rond 900 bestond". Dit is wel wat verwarrend. Het ware beter geweest op blz. 19 te spreken van "de boeren die in het gebied woonden waar nu Eerbeek en Hall liggen".

Onder hetzelfde "Horigen en vrijen" lezen we dat "de hoeve in elk geval op dezelfde plaats stond als de hoeve die in 17e- en 18e- eeuwse markeboeken wordt aangeduid met De Grooten Hof te Hall...." Dit is heel goed mogelijk en zelfs waarschijnlijk, maar er is geen enkel archeologisch bewijs voor, voor zover mij bekend. Het zinsdeel "in elk geval" suggereert hier meer zekerheid dan op dit moment archeologisch verantwoord is.

In het hoofdstuk "Een staalkaart van geloofsgemeenschappen en Godshuizen" staat op blz. 29 onder "Liudger" een aantal bepalingen van Karel de Grote vermeld. Daaraan mag zeker nog worden toegevoegd dat kostbaarheden die in de heidense tempels werden gevonden voor het grootste deel aan Karel de Grote vervielen.⁷ Er zijn, mede naar aanleiding van vondsten elders in het Frankische Rijk, aanwijzingen dat niet te licht moet worden gedacht over de waarde van de zaken die men in de heidense tempels tegenkwam. Het mes der kerstening sneed voor Karel de Grote aan minstens twee kanten!

In hetzelfde hoofdstuk is op blz. 30 onder "De kerk te Brummen" sprake van "een cadeau door één der graven van Hamaland gedaan aan de abdij te Elten". Onder meer

deze schenking van Brummense goederen door graaf Wichman van Hamaland aan het klooster te Elten (waar zijn dochter Luitgardis abdis was), was aanleiding tot de in de annalen genoemde tragische gebeurtenissen waarin het, volgens diezelfde annalen, zo roemruchte echtpaar Adela (een andere dochter van graaf Wichman) en Balderik zo'n grote rol speelde.

Op blz. 31, onder "Grenzen", wordt melding gemaakt van twee kapellen, een aan de Windheuvelstraat 4 te Voorstonden bij Warninckhorst en een in Oeken aan de Kleine Vosstraat. Ik zou het fijn vinden wanneer iemand mij wat meer informatie zou kunnen geven over de bovenstaande twee kapellen. Ondergetekende zou de plaats waar de kapellen hebben gestaan graag nader willen bekijken.

Op blz. 32 lezen we, onder "Kerk zonder herder", dat "het kerkgebouw in de 9e eeuw een houten gebouw was". Nogmaals: dit is wel aannemelijk, maar (nog) niet aangetoond.

Op blz. 36 staat, onder "De kerk van Hall", de veronderstelde bouwgeschiedenis van de Hallse kerk wel juist beschreven, tenminste voor zover we dat op dit moment weten.

Op blz. 40 wordt het Eerbeekse kerkzegel besproken. Een afbeelding zou hier niet hebben misstaan, te meer omdat er wel plaats voor was geweest. Nu moeten we wachten op de wat minder duidelijke afbeelding op de Eerbeekse Kerkklok op blz. 43, maar zoiets merkt de lezer pas achteraf. Wanneer het om een of andere reden niet mogelijk was op blz. 40, dan zou een verwijzing naar blz. 43 nuttig zijn geweest.

Op blz. 44, onder "Rooms-katholiek in Eerbeek", wordt het jaartal 1578 (de inname van Arnhem) genoemd, waarna het leven moeilijk wordt voor de weinige overgebleven rooms-katholieke families. Op blz. 36 staat onder "Zelfstandig" dat "we zeker weten dat de kerk van Hall in 1598 als gevolg van de Reformatie onder protestantse leiding kwam". Het verbaast mij enigszins dat het 20 jaar duurde voor de Hallse kerk "overging". Ik zou graag iets meer willen weten over deze overgangstijd. Misschien dat een van onze leden mij verder kan helpen?

Eveneens op blz. 44 is onder "Islam" sprake van de Vrije Katholieke kerk aan de Polweg. Jammer dat niet iets dieper is ingegaan op dit nu verdwenen bouwwerk en de mensen die het hebben laten bouwen en gebruikt.

In het hoofdstuk "Overblijfselen van een rijk verleden" is op blz. 59 onder "Jonger" sprake van "de archeologische dienst". In dit geval werd het booronderzoek uitgevoerd door de AWN-afdeling "Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland". Het onderzoek op deze locatie is boeiend, hoewel er in de loop der eeuwen nogal is gerommeld met de grond: er is tijdens de boringen ook al materiaal gevonden dat vrijwel zeker dateert

uit de Romeinse tijd (3e-4e eeuw). Of het hier nu echt de oudste plaats van Brummen is, is moeilijk te zeggen, maar dat het een oude plaats is, is nu wel zeker. Overigens, waarom dit deel van de tekst de subtitel "Jonger" heeft gekregen ontgaat mij geheel. Deze titel lijkt hier tamelijk onzinnig.

In hetzelfde hoofdstuk lezen we op blz. 62 onder "Kasteel Engelenburg" over "eiken paalfunderingen die meer dan duizend jaar geleden in de grond werden geslagen, met een geschatte lengte van circa 4 meter. Zij vormen de fundering van het oudst bekende kasteel, mogelijk gesticht door de zoon van Karel de Grote, stichter van de stad Deventer". Tja..., laat ik het er voorlopig, bij gebrek aan nadere gegevens, maar op houden dat de Engelenburg er op dit moment heel mooi uitziet!

Ook staat op blz. 62 iets vermeld over het kasteel Coldenhove bij Eerbeek. De geschiedenis van dit kasteel is nogal schimmig. Het is duidelijk dat er in de 17e eeuw een huis is. Er is ook een tamelijk indrukwekkende afbeelding bekend van Coldenhove rond 1750, hoewel sommigen eraan twijfelen en denken aan een verwisseling met een kasteel bij Oldebroek. Toch lijkt het niet onaannemelijk dat er ook vóór de late 16e/vroege 17e eeuw een adellijk huis heeft gestaan. Helaas zijn op dit moment alle belangrijke resten van het eigenlijke kasteel zo ongeveer onder de papierfabriek verdwenen, voor zover ze niet rigoureus zijn verwijderd zonder te zijn onderzocht. Ik zou bijna zeggen: uiteraard zonder te zijn onderzocht, want het is werkelijk onvoorstelbaar welke grote delen van ons bodemarchief ononderzocht verdwijnen, meestal wegens een misplaatste angst voor tijdverlies of extra kosten. Het tuinplan voor Coldenhove is overigens nooit uitgevoerd. Rond 1700 brandde Coldenhove af. Blijkbaar zagen de koning-stadhouder en zijn familie Coldenhove daarna niet meer zo zitten, waarna het huis al snel is verkocht.

Op blz. 65 vinden we onder "Stijlhuizen" iets over het "Huis te Eerbeek", dat volgens de schrijver van dit hoofdstuk uit de 16e eeuw stamt. Veelal neemt men aan dat het Huis in zijn oudste vorm uit het laatste kwart van de 14e eeuw dateert. Het is bekend dat de Heren van Bronckhorst hier al in 1380 rechten bezaten. Ook de bij het Huis behorende watermolen wordt al in 1395 vermeld, zodat een afstamming uit de late 14e eeuw inderdaad aannemelijk is, maar.... niet echt bewezen. Een onderzoek aan kloostermoppen, zeer waarschijnlijk afkomstig van een verbouwing van het Huis, liet zien dat de meest waarschijnlijke datering 14e-15e eeuw was.⁸ Een archeologisch onderzoek rond dit huis, met zijn zwaar middeleeuws muurwerk in de kelderverdieping, zou wat opheldering kunnen brengen.

In het hoofdstuk "Een natje en een droogje" staat op blz. 89 onder "Café De Blauw" de zinsnede "ook aan de Harderwijkerweg". De suggestie wordt gewekt dat eerder al is geschreven over "De Bonte Koe" of een andere uitspanning aan de Harderwijkerweg. Misschien hebt u meer geluk, maar ik heb het niet gevonden.

In het hoofdstuk "Legers in en om Brummen" staat op blz. 112, onder "De Franse tijd" iets vermeld over onze Engelse bondgenoten die zich naar het noorden terugtrokken. Toevallig kan ik u hierover nog iets melden. In 1985 vond men in Deventer tijdens bouwwerkzaamheden op het voormalige Ankersmijterrein zo'n twintig skeletten.⁹ Al snel kreeg men het idee dat er een verband bestond met de Franse tijd. Aanvankelijk dacht men aan 1813-1814, toen de Kozakken Deventer gedurende één dag hebben beschoten. Toevallig ontdekte AWN-lid Wijnand Bloemink in het Oud-Archief in het kader van een onderzoek naar door soldaten opgestookte banken van de Lebuïnuskerk, dat deze banken in 1795 waren opgestookt door Engelse soldaten. Via een artikel in de Atheneumbibliotheek kwam Bloemink achter de gruwelijke waarheid.¹⁰ Tijdens de wanordelijke terugtocht bij zeer koud weer (overdag -10 graden) stierven de soldaten letterlijk als ratten: de lijken werden eenvoudig buiten de deur gesmeten in de vrieskou. Men schijnt er zelfs geen been in te hebben gezien later een stijf bevroren Engelsman weer naar binnen te halen om hem bij gebrek aan beter als zitbank te gebruiken! De lichamen werden uiteindelijk in kuilen begraven op een terrein waar normaal een vilder zijn "paarden en beesten" begroef. Het Engelse leger dat vanaf 1793 te velde was, verloor vooral door ziekte duizenden soldaten. Bloemink spreekt van een Engels hospitaal te Rhenen met 3000 zieken, 1800 zieken in Zutphen en 1100 in Deventer. Uiteindelijk trekken de overlevenden inderdaad al plunderend en brandstichtend verder in de richting van Hannover. Nog een detail: bij de skeletten bevonden zich twee vrouwen skeletten. Dit wijst ook op Engelse soldaten, omdat in het Engelse leger dikwijls vrouwen aanwezig waren, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Franse leger. Bovenstaande geeft m.i. toch een iets ander zicht op onze Engelse bondgenoten dan datgene dat op blz. 112 over hen is geschreven!

In het boek miste ik een paragraaf over Laag-Helbergen, wat toch een erg interessant gebouw mag worden genoemd o.a. vanwege vondsten van 15e-eeuwse vloertegels. Verder vind ik dat een boek als het besprokene beslist een register behoort te hebben: uitsluitend een inhoudsopgave kan eigenlijk niet meer in deze tijd!

Hoewel hierboven op meerdere plaatsen sprake is van kritiek, wil ik nogmaals benadrukken, dat mijn waardering voor het boek duidelijk overheerst. Niettemin had een deel van de minpuntjes vrij eenvoudig kunnen worden voorkomen. Misschien dat het bij een mogelijke tweede druk kan worden meegenomen. Het grootste deel van mijn opmerkingen zijn te beschouwen als aanvullingen en wat kanttekeningen, waar de lezer hopelijk iets aan heeft.

Natuurlijk ben ik graag bereid tot het geven van informatie over datgene dat hierboven is beschreven, evenals ik open sta voor het ontvangen van nadere, liefst schriftelijke informatie van lezers. Mocht u meer willen weten over bodemvondsten die u of anderen hebben gedaan, schroomt u dan niet een beroep op mij te doen, ook niet

wanneer u denkt dat het toch wel "niets" zal zijn. Die kans is natuurlijk aanwezig en is zelfs vrij groot. Maar ik ben er al lang aan gewend geraakt, dat het in meer dan de helft van de gevallen "niets" is. Ik maak graag een afspraak met u!

J. Coenraads

VERKLARING VAN WOORDEN:

anachronisme	- het plaatsen van iets in een tijd waarin het niet thuishoort
annaal	- boek waarin gebeurtenissen in tijdsvolgorde worden opgetekend
artefact	- niet-natuurlijk voorwerp, dus door mensen gemaakt
AWN	- Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
jacobakan	- bepaald type steengoedkannen uit de 14e-15e eeuw
kerstening	- het bekeren tot het christendom
kloostermop	- middeleeuwse baksteen
merovingische tijd	- tijd waarin de merovingische vorsten regeerden over het Frankische Rijk (ca. 500-700)
neanderthaler	- bepaald prehistorisch mensenras, ca. 40.000 jaar geleden verdwenen
pingsdorf-aardewerk	- bepaald type aardewerk uit ca. 900-1200
prehistorie	- geschiedenis zonder geschreven bronnen, bij ons: vóór het jaar 0
ROB	- Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
urn	- begraven kruik of pot om crematie-as in te bewaren

DE VERDELING VAN DE GESCHIEDENIS IN PERIODEN

PALEOLITHICUM	(.... - 9000)	vroeg-paleolithicum midden-paleolithicum laat-paleolithicum	xxxxxx - 250000 250000 - 40000 40000 - 9000
MESOLITHICUM	(9000 - 5300)		9000 - 5300
NEOLITHICUM	(5300 - 2100)	vroeg-neolithicum midden-neolithicum laat-neolithicum	5300 - 4000 4000 - 3100 3100 - 2100
BRONSTIJD	(2100 - 800)	vroeg-bronstijd midden-bronstijd late bronstijd	2100 - 1800 1800 - 1200 1200 - 800
IJZERTIJD	(800 - 0)	vroeg-ijzertijd midden-ijzertijd late ijzertijd	800 - 600 600 - 250 250 - 0
ROMEINSE TIJD	(0 - 450)	vroeg-romeinse tijd midden-romeinse tijd laat-romeinse tijd	0 - 50 50 - 270 270 - 450
VOLKSVERHUIZINGSTIJD			450 - 500
MEROVINGISCHE TIJD			500 - 700
KAROLINGISCHE TIJD			700 - 1000
LATE MIDDELEEUWEN			1000 - 1500
NIEUWE TIJD			1500 - heden

paleolithicum = oude steentijd
mesolithicum = midden steentijd
neolithicum = nieuwe steentijd

Archeologen delen de geschiedenis vanaf de Romeinse tijd ook wel in als volgt:

VROEGE MIDDELEEUWEN (450 - 1000)	vme-a vme-b vme-c	450 - 550 550 - 750 750 - 1000
LATE MIDDELEEUWEN (1000 - 1500)	lme-a lme-b	1000 - 1200 1200 - 1500
NIEUWE TIJD (1500 - heden)	nt-a nt-b nt-c	1500 - 1700 1700 - 1850 1850 - heden

NOTEN EN LITERATUUR:

1. Te Hennepe, G.J., In Eerbeek was indertijd een bijna 20 eeuwen oude begraafplaats-crematorium, in: De Marke jaargang 4 nr. 3, november 1980, blz. 19-21.
2. H.F. Blom, Een nog oudere kerk in Hall, in: Veldwerknieuws van AWN-afdeling "Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland", nr 3 (1981-1982), blz. 89-91.
3. Coenraadts, J., Archeologische waarnemingen, in: De Marke jaargang 11, december 1987, blz. 31-41.
4. Coenraadts, J., Kogelpotaardewerk uit Eerbeek-Doornbosch Hofstede, in: Veldwerknieuws van AWN-afdeling "Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland", nr. 8 (1988), blz. 18-37.
5. Gegevens en een afbeelding van de dolk zijn te vinden in Bloemers, J.H.F, Flintdolche vom skandinavischen Typus in den Niederlanden, in Berichten van de ROB (1968), blz. 70 en Tafel XXXIV: I-23.
6. In een akte van 23 augustus 1046, waarin bisschop Bernoldus van Utrecht van koning Hendrik III onder meer een graafschap in Hamaland ontvangt, is voor het eerst sprake van "Erbeke" (Otten, D., Landschap en plaatsnamen van de Veluwezoom (1988), blz. 38).
7. Halbertsma, H., Het heidendom waar Liudger onder de Friezen mee te maken kreeg, in: Liudger 742-809. De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen (1984).
8. Gemiddelde afmeting van de kloostermoppen: l. 28 cm, b.13,5 - 14cm, h. 6.5 cm.
9. Bloemink, W., De Ankersmit-skeletten, in: Hunnepers van AWN-afdeling "Zuid-Salland, IJsselstreek, Oost-Veluwezoom" (december 1988), blz. 17-21.
10. Een, volgens Bloemink, tamelijk slechte compilatie door ene J.C. van Slee van een handschrift uit 1795 van de Deventer burger C.A. Jordens, aanwezig in de Atheneumbibliotheek.

VRIJENBERG EN OMGEVING: EEN STREEK MET EEN RIJKE GESCHIEDENIS

De weg die de verbinding vormt tussen Loenen en Beekbergen is niet zo oud als men zou veronderstellen. Aanvankelijk is er mogelijk een klein pad geweest, maar later, toen er meer verkeer kwam, is de weg breder geworden. De oude weg van Arnhem naar Deventer liep langs de boerderij De Vrijenberg. Aan de overkant van de boerderij is dat nu nog te zien.

Boerderij, vroeger herberg De Vrijenberg

In de kerkgeschiedenis van Loenen is al in hét jaar 1650 sprake van de herberg De Vrijenberg. De herberg was in die tijd het middelpunt van het dorpsgebeuren. Na de Napoleontische tijd heeft dit zich verplaatst naar hotel Den Eikenboom. Na ruim 180 jaar is deze zaak nog altijd het middelpunt, vooral bij grote dorpsfeesten. Boerderij De Vrijenberg draagt deze naam van oudsher; later heeft men die ook gegeven aan het hotel dat nabij de waterval is gebouwd.

Belvédère

Al van ver is de uitkijktoren, vroeger Belvédère genoemd, te zien van het hotel dat Paul Schut rond de eeuwwisseling liet bouwen. Hij was van mening dat het hotel, prachtig gelegen bij de bossen van De Vrijenberg en de waterval, zeker in trek zou komen bij het publiek. Het hotel heeft ook altijd goed in de belangstelling gestaan

van de vakantiegasten. In 1935 werd het in advertenties als volgt aangeprezen: "Prachtig fraai gelegen midden in de dennenbosschen. Twee minuten van de grote waterval en nabij de kleine watervallen. Prachtige wandelingen door de bosschen en over de heide".

Na Paul Schut heeft onder andere Arnolds jarenlang het hotel beheerd en verhuurd. De laatste huurder was Bruseker die er geen renderend bedrijf van wist te maken. In 1972 kwam de zaak leeg te staan, maar J. Stegeman uit Beekbergen bezorgde het hotel weer een goede naam, renoveerde het bedrijf en maakte onder andere een jacht-zaal. De familie Wouters beheerde het nadien, waarna Jansen de zaak kocht. Daarna wordt het een bekende dancing van Eddy de Beus, die niet meer de naam voert van De Vrijenberg, waarvoor Paul Schut indertijd koos, maar De Vrienborch, een oude benaming voor die streek. De familie Wouters kwam weer terug en bracht tot tevredenheid van velen de naam De Vrijenberg weer op de gevel aan.

Brug

Langs de uitkijktoren, die al vele jaren niet meer als zodanig in gebruik is (maar sinds kort wel dienst doet als bruidskamer), stroomt de waterval spreng. De spreng en de mooie omgeving waren vóór de eeuwwisseling al bekend bij de wandelaars. In 1888 schreven J. Craandijk en P.A. Schipperus bij hun wandelingen door Nederland over deze streek het volgende.

"Voorbij de hoeve en houtrijke heuvel van den Vrijenberg klimt de weg allengs meer, en eigenaardig is dit gezigt op een toenspits (die van Beekbergen) regt daarboven den rand der hoogte uitstekend. Weldra hebben wij nu de brug over de Vrijenbergsche Spreng bereikt en wij zouden nu het pad daarnevens inslaan, maar wij houden nog een korten tijd den grintweg tot aan het hoogste punt en beklimmen de helling ter zijde, om een overzigt te hebben over de landstreek. Welk een ruimte breidt zich daar rondom ons uit. 't Zijn bruine heiden en witte zanden wat wij zien, en dwars daardoorheen loopt lijnregt de boomloze grintbaan op den toren aan. 't Is alles kaal en dor, maar indrukwekkend door zijn ernst en door de onafzienbare verte, waarin zich het schemerend verschiet verliest".

Groen dal

"En aan de andere zijde, naar den kant van Loenen, overzien wij van den met bloeiende heideplanten begroeiden top een fraai groen dal. Hier en daar met witte zandige plekken als doorzaaid, ingesloten door dennen en akkermaalsbosschen en door digt en donker hout omzoomd, te liefelijker door de tegenstelling met de eenzame, onmetelijke wildernis daarginds".

In het jaar 1888, toen Craandijk en Schipperus deze wandeling maakten, was het daar nog rustig en zeer ruim, zonder hoog opgroeiende bomen, waardoor men op de heuvel bij deze plek een wijds uitzicht had waarvan de schrijvers bijzonder genoten. De wandelaars vinden de naam voor deze plek, die van oudsher De Vrijenberg genoemd

wordt een naam die als een bespotting klinkt. "De herinnering aan die droevige dagen, aan de bittere teleurstelling van de onberaden vorst, aan de nog grievender teleurstelling van de verdrukten en de vernederden". Craandijk en Schipperus doelen op de strijd die in 1354 werd gevoerd door de aanhangers van hertog Reinoud III en zijn broer Edward. De Gelderse adel was in twee vijandelijke kampen verdeeld. De lijfeigenen konden hier door hun strijd hun vrijheid verdienen, maar hun poging om te overwinnen voor hun heer werd in bloed gesmoord.

Vennetje

Omdat de schapen hier door het aanwezige sprengen- en vennenwater hun dorst konden lessen werden op de heide van De Vrijenberg veel schapen gehoed. Er stond ook een schaapskooi waar de dieren voor de nacht opgesloten werden. Degene die de zorg had voor de dieren behoefde dan niet met alle dieren weer naar huis terug. Het was een open, ruig terrein dat later geheel bewerkt en ingeplant is. Bomen die er gewoonlijk niet voorkomen werden er geplant en gedijen hier goed. De bloeiende heide, waarover de schrijvers zich lovend uitlaten, is grotendeels verdwenen.

M.B.J. Kobussen

Hotel-café-restaurant De Vrijenberg (ca. 1954)

WESTFAALS ORGEL KOSTBAAR BEZIT VAN HERVORMDE GEMEENTE LOENEN

In de Nederlands Hervormde kerk te Loenen is zondags het sublieme geluid te beluisteren van het ruim drie eeuwen oude Westfaalse orgel. Dankzij het enorme werk dat de kerkvoogdij enige jaren geleden bij de restauratie verzette is het oude Duitse orgel behouden gebleven.

Het orgel komt uit Duisburg en moet vroeger dienst hebben gedaan in een grote ruimte, want het volume dat het voort kan brengen is voldoende voor een veel grotere kerk dan de Loenense. Orgelbouwers exporteerden destijds veel orgels naar alle delen van Europa. Dit orgel moet gebouwd zijn in het midden of de tweede helft van de zeventiende eeuw. Men vermoedt dat dit tussen 1645 en 1690 is geweest. Ondanks nijvere naspeuringen heeft men het preciese jaartal niet kunnen achterhalen.

Windlade

Het orgel bevat nog grotendeels originele onderdelen zoals een unieke eikehouten kas, een vijftal registers (stemmen) en een windlade (op een klein gedeelte na). Het werd in 1870 door de Hervormde Gemeente aangekocht en wat het aantal stemmen betreft uitgebreid, zodat het pijpwerk uit twee periodes dateert. Op 20 augustus 1871 werd het tijdens een feestelijke dienst officieel in gebruik genomen. Daarmee begon zijn ondersteunende functie bij de gemeentezang in de vier eeuwen oude kerk. In 1920 werd het orgel hersteld en in 1946 gerestaureerd in die zin dat het werd uitgebreid en bespeelbaar gemaakt.

Kunst- en vliegwerk

In de jaren zeventig begon het orgel steeds meer mankementen te vertonen. De pijpen stonden niet meer precies op de gaten van de windlade. Deze vertoonde ook lekkages; de gaten in de pijpen waren niet meer rond en soms gescheurd. Het klavier was ongelijk en zo waren er nog meer mankementen. De organisten moesten zondags vóór aanvang van de dienst met kunst- en vliegwerk het orgel bespeelbaar maken. Allerlei hulpmiddelen gebruikte men om aanvaardbare klanken te kunnen produceren. Kerkeraad, kerkvoogden, organisten en adviseurs zijn lang bezig geweest om een moeilijke beslissing te nemen: óf het orgel slopen en door een ander vervangen óf restaureren. Mede gezien de grote historische waarde is men toch tot restauratie overgegaan. Na veel onderhandelingen met rijk, provincie en gemeente kreeg men een som geld bijeen, aangevuld met een bedrag dat bijeengebracht was door acties in het dorp. Al jaren was er een restauratiefonds.

Adviseur

Klaas Bolt, organist van de Grote of Sint Bavokerk te Haarlem was adviseur van de Nederlands Hervormde Gemeente en trof het orgel in een zeer slechte toestand aan.

In samenwerking met de firma Flentrop werd alles zoveel mogelijk in de oorspronkelijke staat teruggebracht. Bolt gaf daarbij nuttige adviezen. Besloten werd de klaviatuur, die vroeger aan de zijkant zat, aan de achterkant van het orgel te plaatsen.

Monumentenzorg

Op 18 augustus 1978 werd het orgel na een grondige restauratie wederom in gebruik genomen. Klaas Bolt gaf een demonstratie waarbij men een geluid kon beluisteren dat men vroeger niet voor mogelijk hield. Het orgel, dat onder Monumentenzorg valt, werd toen ook bespeeld door de organisten Middelman en Van Delden. De toenmalige president-kerkvoogd W. van Oorspronk heeft veel van zijn vrije uren moeten opofferen, met talrijke "bouwers en sjouwers", om dit kostbare kerkorgel te kunnen behouden. Het wordt thans bespeeld door organist Martin van Delden.

Het front van het orgel in de Nederlands Hervormde kerk te Loenen.

Kapitaal

De restauratie vergde een flink kapitaal, dat in geen enkele verhouding stond tot de kosten die in 1871 gemaakt zijn met de aankoop en plaatsing van het Westfaalse orgel. In een oud kerkboek van de Hervormde Gemeente staat het volgende hierover vermeld: "In den jare 1800 een en zeventig is door de Kerkvoogden in overleg met notabelen besloten om een orgel te plaatsen in het kerkgebouw der Hervormde

gemeente alhier, en daarvoor af te staan uit de kerkelijke fondsen een som van driehonderd gulden en de overige gelden daarvoor benodigd door bemoeiingen van de Kerkvoogden bijeen zien te krijgen".

Koning

In het lijstje van de ontvangsten treft men als eerste een bijdrage van f 500,-- van Z.M. Koning Willem III. Verder van W.A. Scholten te Groningen f 300,--, graaf Van Stirum, burgemeester Nolthenius, notaris van Voorthuizen en het College van Toezicht f 200,--. Met nog enkele schenkingen kwam dit op f 1791,--. Men kwam nog ruim honderd gulden tekort, die uit het kerkenfonds werden gehaald.

Van de uitgaven wordt vermeld: "Van den heer Leicher uit Duisburg een orgel gekocht voor f 1400,--; P. en H. Gerends voor toestel in de kerk plaatsen f 238,99. M.E. van der Wal voor gedeeltelijk verven f 30,22. Ten Pas een gedeelte verven en vergulden f 45,--". Met nog enige bijwerken, rijkosten, twee koraalboeken, stoelen, bus etc. kwamen toen de totale kosten van het orgel op f 1891,67. Loenen heeft aan dit initiatief een prachtig orgel overgehouden.

M.B.J. Kobussen

REACTIES OP OORLOGSBOEK BRUMMEN-EERBEEK 1940-1945

Weliswaar heeft mijn op 22 november 1994 gelanceerde boek "Oorlog in een dorp aan de IJssel" een goede ontvangst genoten, maar op één punt gaf het teleurstelling. In het boek stonden enkele verhalen "met losse eindjes", waarvan menig inwoner van de gemeente Brummen me bezwoer: je zult eens zien, zodra het boek uit is worden die raadsels opgelost! Dan komen er massaal nog meer verhalen boven water!

Onthullende archieven

Zelf hoopte ik dus dat er nog dikke dossiers en onthullende archieven voor mij zouden opengaan, of dat oude mensen uit de oorlog zich bij mij zouden melden met: ik heb nog sensationele verhalen! Welnu, die wensen zijn gewoon niet in vervulling gegaan. Bij de tweede druk van het boek hoefde ik dan ook slechts weinig reparaties of aanvullingen aan te brengen. Jammer dus, dat er geen nieuw boek aan toegevoegd kon worden, maar het bewijst wel dat mijn research tamelijk grondig is geweest. Tweehonderd mensen geïnterviewd in en buiten de gemeente Brummen en daarnaast gebruik gemaakt van alle beschikbare archieven (met name die van de gemeente Brummen) en dagboeken.

Behalve lovende reacties zijn er ook kleine, aanvullende verhalen boven water gekomen waarvan ik beloofd heb die in een artikel in De Marke te zullen publiceren. Enige kritiek heb ik gekregen omdat ik de aanvang van de oorlog (10 mei 1940) niet uitvoerig genoeg behandeld zou hebben. Evenwel, ik heb bewust ervan afgezien om alle militaire handelingen in detail te beschrijven, omdat dit reeds gebeurd is in het boekje "De Wacht aan de IJssel" door S. Laansma en J. van Zanten. Laatstgenoemde verwijt me (wel terecht) dat ik verzuimd heb de namen te noemen van de vijf Hollandse militairen die op 10 en 11 mei 1940 in onze gemeente zijn gesneuveld. Daarom vermeld ik die hier alsnog. Ook zij offerden voor ons hun leven:

J.W. Hofman (1904), uit Deventer. In Brummen gesneuveld, evenals:

J.H. van Ingen (1910), uit Hilversum. Hij ligt sinds 1984 begraven op het Ereveld op de Grebbeberg.

De drie overige militairen sneuvelden in Eerbeek:

G.J. Linthorst (1919), uit Raalte;

P.A. Redelaar (1918), uit Den Haag;

J.G. Velnaar (1919), uit Tubbergen.

Liquidatie van "Willy"

De liquidatie op het eind van de oorlog van een Belgisch-Duitse SD-er (op pag. 117), Willy geheten, heeft onder lezers nogal aandacht getrokken. Op 11 december 1994 heeft de Oorlogsgravendienst in de tuin van villa Rustoord aan de Zutphensestraat een onderzoek ingesteld. Ter plekke was door de eigenaar vroeger een menselijk bot gevonden, dus was er nu hoop een volledig geraamte op te delven. Een gat van anderhalf bij anderhalve meter werd gegraven, maar er is niets gevonden. Naderhand heb

ik (van een oud-ingezetene van Brummen) vernomen dat men op de verkeerde plaats heeft gegraven. De vroegere bewoner van het huis, de gepensioneerde jonkheer kolonel Snoeck, heeft voor mij een plattegrond van de tuin gemaakt, met exact de plaats van de bessenstruik, de plek waar Willy begraven zou zijn. Ik hoop de gemeente en Rijksgravendienst nog een keer te bewegen een onderzoek in te stellen, maar de vraag is of dat lukt.

De bekende oorlogsgravendeskundige J.A. Heij uit Hengelo prees het boek vanwege de "gedegen aanpak en het vele werk dat verzet moest worden". Zijn conclusie: "Wanneer ik het boek vergelijk met talrijke gelijksoortige, regionale/plaatselijke geschiedschrijvingen is uw produkt een juweeltje geworden." Hij heeft me destijds (december 1994) beloofd om met aanvullende gegevens te komen betreffende de Duitse bunker in Tonden (pag. 19 en 20), maar kennelijk is hem dat tot nog toe niet gelukt. Hij denkt dat het een *Fernmelde Station* is geweest, met vliegbaken. Voor de liefhebbers: hij stuurde me ook een lijst met de complete bemanning van de Amerikaanse bommenwerper die op 2 november 1944 nabij Hall neerstortte. Het zou te ver voeren de namen hier te vermelden. Hetzelfde geldt voor de oorspronkelijke plaatsen waar direct na de oorlog 21 Duitse militairen begraven hebben gelegen, o.a. bij Reuversweerd, Empe, Voorstonden, Hall. In het voorjaar 1956 zijn de stoffelijke overblijfselen daarvan naar de Duitse militaire begraafplaats in IJsselstein overgebracht.

Joden in Coldenhove ondergedoken

Bij de vele informatie die over de jodenvervolging in het boek staat, heb ik nog een waardevolle aanvulling gekregen van mevrouw Marian Zadelhoff-Ruumpol uit Eerbeek. Zij vertelde mij dat haar vader, G.J. Ruumpol, in de oorlog op Coldenhove een schuurtje had verhuurd aan de familie Westerweel. Dit bleek later een beroemde verzetsman te zijn, in de boeken van dr. L. de Jong uitvoerig beschreven. Westerweel is erin geslaagd om 150 à 200 jeugdige joden naar Frankrijk te helpen ontsnappen. Niet duidelijk is hoeveel hiervan via Coldenhove gingen, maar zeker een behoorlijk aantal, weet Marian Zadelhoff-Ruumpol. Joop Westerweel is later in de oorlog gepakt en op 11 augustus 1944 in het concentratiekamp Vught gefusilleerd.

In hoofdstuk 26d van mijn boek is uitvoerig de ramp beschreven die het gevolg was van het neerstorten van een V-1 midden in Eerbeek. Dat kostte elf evacués uit Arnhem het leven, terwijl een veertienjarige jongen dertien uur onder het puin begraven lag. Precies 50 jaar na dit dramatische gebeuren bracht het Gelders Dagblad genoemde jongen, de inmiddels 65-jarige Jan Willems, met zijn redder van toen, de nu 77-jarige Jan Mulder uit Eerbeek bijeen. Het leverde een aandoenlijk verhaal op, met een foto van die twee op de plek des onheils.

De bevrijding op 15 en 16 april 1945 was een onvergetelijke gebeurtenis, hartverwarmend, maar het ging ook gepaard met een hardhandige aanpak van de NSB'ers. In het boek maak ik hiervan kritisch melding. Het blijkt dat er op dit terrein nog méér is gebeurd. De volgende scène speelt zich af in het toenmalige interneringskamp Groot Engelenburg.

De bewaker, een BS'er, treedt de cel van een NSB'er binnen en zegt: "Over een half uur word je gefusilleerd, je mag nog een dominee of priester laten komen". De bewaker wacht niet eens op antwoord, maar verlaat direct de cel. Op de gang maakt hij dreigende geluiden met de geweerkolf, en schiet zelfs een keer door de deur. De gevangene breekt het angstzweet uit, hij ziet zijn laatst levensmoment aangebroken. Hij wordt hieruit verlost door de binnenkomst van de bewaker, die zegt dat het om een geintje ging.

Kampbeul Pieters

In het boek is uitvoerig melding gemaakt van de gruweldaden die de Nederlandse SS'er Andries Pieters op Groot Engelenburg heeft begaan. Deze misdadiger is in 1949 berecht en ter dood veroordeeld. Hij behoort in Nederland tot het "selecte" groepje van veertig dat na de oorlog (na de terdoodveroordeling) ook is gefusilleerd. Qua foltermethoden was hij een van de allerergsten. Het toeval wil dat ik onlangs een landbouwer in Gorssel sprak, waar genoemde Andries Pieters in 1930 gedurende een half jaar stagiaire is geweest. De agrariër herinnerde zich nog het wat eigenwijze karakter van Pieters, maar zou nooit vermoed hebben dat uit hem een topmisdadiger zou groeien. In de ogen van de ouders van Pieters is zelfs het beeld van een keurig opgevoede zoon voor altijd gebleven. Vader Pieters, een zendeling uit Groningen, schreef nog in 1965 een brief aan de familie M. te Gorssel. De vader weet kennelijk niets van de gruweldaden door zijn zoon, want hij schrijft opgewekt: "De wegen des Heren zijn anders en hoger dan de onze. Andries maakte zich klaar voor de universitaire studie en sprak reeds acht talen, maar moest in 1940 in militaire dienst. Als officier is hij in de oorlog gebleven en gevallen ergens in een massagraf. We hebben de zekerheid dat hij is heengegaan naar de Land van de reinen van harte".

Het boek heeft in Brummen en Eerbeek de tongen losgemaakt, het was maandenlang de "talk of the town". Het herinnerde velen aan een smartelijke tijd, doch gaf hen tevens voldoening om ermee geconfronteerd te worden. De herdenking van de oorlog is vooral het levend houden van een besef van het grote goed dat het leven in vrijheid is.

P.H.L. Willemsens

Huldiging van de Canadese bevrijders voor hotel-café-restaurant Concordia aan de Engelenburgerlaan te Brummen.

OORLOGSHERINNERINGEN

Het lezen van het boek van Piet Willemsens roept veel herinneringen en gevoelens op. Herinneringen aan gebeurtenissen en mensen die ik bewust heb meegemaakt. Gevoelens die ik was kwijtgeraakt, waaronder ook onaangename, die nu ineens weer levendig worden.

Mobilisatie

In 1930 geboren, herinner ik me de mobilisatie nog heel goed. Brummen werd een soort garnizoensplaats wegens de ligging aan de IJssellinie. Ondanks de dreiging die er in de lucht hing, waarover je voortdurend hoorde praten, had het ook wel wat avontuurlijks voor een jongen van mijn leeftijd. Wat was overigens oorlog? Iets wat in ieder geval op dat moment ver weg was. Onder andere ook in Finland waar de Russen waren binnengedrongen. De Finnen verdedigden zich hier manhaftig tegen en je zag foto's in de krant waarin soldaten in witte pakken op ski's zich in het besneeuwde veld voortbewogen. Dat de Russen wellicht nog erger waren dan de Duitsers zou moeten blijken uit de foto's van martelingen door de Sowjets. Die foto's stonden in een blad dat, waarschijnlijk als nazi-propaganda, toen verspreid werd.

Inmiddels speelden mijn broer en ik met speelgoedsoldaatjes, hij Engelse en ik Duitse, waarbij de eersten altijd wonnen omdat hij er meer had, ouder was en niet altijd eerlijk speelde. Er gebeurden bij de mobilisatie in het dorp plotseling nieuwe dingen. Huize "De Dennen" werd door de militairen gevorderd. In een bijgebouw stonden paarden gestald, waar we af en toe gingen helpen. Daar maakte ik ook kennis met soldatenkuch, waarvan ik er ooit eens één kreeg. De reuk hiervan kan ik 55 jaar later nog terughalen. Ook andere huizen waren gevorderd, o.a. een pand in de Korte Kerkstraat (nu Marten Putstraat).

Mijn vader had voor zijn bedrijf, een electrotechnisch bureau, een vrachtwagen (Chevrolet uit omstreeks 1930) die eveneens werd gevorderd. Deze werd gebruikt om de gamellen eten naar de verschillende militaire lokaties te rijden.

Op een zondag had mijn vader na de kerkdienst een aantal militairen uitgenodigd om bij ons thuis koffie te drinken. Dat scheen zo goed te bevalen dat er steeds meer kwamen en na korte tijd leek het zondagmorgen bij ons wel een militair tehuis waar mijn moeder koffie schonk met plakken gemberkoek en mijn vader eindeloos sigaren uitdeelde.

Levendig herinner ik me de bouw van de betonnen kazematten aan de Bronkhorsterweg. Eén halverwege en de ander in de bocht bij het toen bestaande zwembad "De Hank".

10 Mei 1940

Het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940 staat diep in mijn herinnering geprent. Wij werden gewekt door mijn oom Gerrit Hennink, die op straat stond te roepen dat de oorlog was uitgebroken. Reeds lang was bekend, dat wij in dat geval moesten evacueren naar Eerbeek. Voor de familie Hennink (drie naast elkaar wonende gezinnen aan de Arnhemsestraat) was dit, samen met de familie Smallegange (gemeente-ambtenaar), een pension in Eerbeek. Qua accommodatie hadden wij het dus nogal getroffen.

Tijdens de vroege ochtenduren hing er een sfeer van onrust en verwarring in huis. De radio stond luid aan en voortdurend werden mededelingen gedaan over vijandelijke vliegtuigen en parachutisten. De koffers moesten worden gepakt en ik werd weggestuurd om een paar kofferriemen te kopen bij Bosman, de schoenhandel op het Marktplein. Het verbaasde me dat mevrouw Bosman mij niet liet betalen, maar het bedrag opschreef. Verbazing, omdat het voor mij kennelijk heel wat onzekerder was nog weer in Brummen terug te keren dan voor deze winkelierster. Even later viel één van de grote winkelruiten van de zaak van mijn vader in scherven als gevolg van het opblazen van de IJsselbrug in Zutphen.

Terwijl mijn grootouders met een auto van Garage Wahl naar Eerbeek werden gebracht, gingen wij per fiets. Mijn vader moest als hoofd van de luchtbeschermingsdienst achterblijven, hetgeen voor mij een soort afscheid betekende. Enige troost bood het feit dat daardoor mijn jonge geitje, dat ik twee weken eerder voor mijn verjaardag gekregen had, niet onverzorgd achterbleef. Dat geitje had mijn vader gekocht bij de later omgekomen Moos Meijers in Leuvenheim.

Wij passeerden de brug over het Apeldoorn-Dierens kanaal waar militairen de wacht hielden. Ze riepen dat ze de moffen wel van katoen zouden geven, maar al te krijgshaftig kwam dat bij mij niet over.

De tiende mei duurde tergend lang. Voortdurend hoorde je op afstand geschuts-explosies. Mijn vijf jaar oudere broer Henk is op de fiets nog een keer teruggegaan naar Brummen maar kwam met weinig nieuws terug.

Op de ochtend van 11 mei, toen we nog op bed lagen, hoorde ik lawaai op straat. Het bleken Duitse soldaten te zijn (te zien aan de helmen zoals je deze van foto's uit de krant kende). Een aantal ging achter de heg in de voortuin van het pension liggen en schoot enkele salvo's over het tegenover liggende open veld. Toen hier geen reactie op volgde, gingen ze verder. Na een verblijf van vier dagen mochten we naar Brummen terug. Ditmaal via een noodbrug over het kanaal, omdat alle bruggen waren opgeblazen.

Met mijn vader en het geitje was alles goed gegaan. In Brummen zelf was niet gevochten. Wel hadden een aantal soldaten uit machteloosheid met hun geweer op hoog overvliegende vliegtuigen geschoten. Mijn vader kreeg uit erkentelijkheid voor de uitoefening van zijn functie van het gemeentebestuur een fraai zilveren blocnoot-cassette met inscriptie.

De eerste oorlogsjaren

Het leven bleek eigenlijk haast weer normaal door te gaan. Wel waren er gezinnen waarmee je wegens hun pro-Duitse houding al snel geen contact meer had. Ook in onze familie was er een gezin met deze pro-Duitse sympathieën. Direkt na terugkeer in Brummen kwamen ze even informeren of we al op Duitse tijd waren overgeschakeld (toen één uur later dan de Nederlandse tijd). Eveneens in de kring van schoolvriendjes ontstond dit voor mij onwezenlijke schisma. Wat bezielde die mensen toch? Waarom die provocerende opstelling vanuit Jeugdstorm (NSB) en Hitler-Jugend

(Rijksduitsers)? Ook zelf begon je je tegenover hen provocerend te gedragen. Maar het was toch van de gekke dat je met jongens, met wie je tot voor kort normaal omging, nu plotseling niet meer kon praten. Alles wat er in de volwassen wereld gebeurde ontging je niet (kinderen zijn goede, onbevangen waarnemers). Met je "wel betrouwbare vriendjes" praatte je over dingen die je thuis opving.

Je directe waarneming was de vrijwel onmiddellijk ingaande distributie. Mijn moeder, die ook de Eerste Wereldoorlog had meegemaakt, ging hamsteren. Weliswaar was dit verboden, maar ze deed het met zoveel overgave, dat in een latere oorlogsfase ook de "goede Brummense koffiesurrogaat" meer dan voor direct gebruik werd ingeslagen. Op weg naar school zag je de tweetalig opgestelde mededelingen van de bezetter gespijkerd op één van de kastanjabomen op het Marktplein.

Al snel vond ook rantsoenering van brandstoffen voor motorvoertuigen plaats. Het openbaar vervoer, met name het busvervoer ondervond hiervan grote hinder. Overgegaan werd op houtgasgeneratoren, grote hoge ketels aan de achterzijde van de bus bevestigd. De buschauffeur klom regelmatig op het busdak waar zakken houtblokken waren opgeslagen, die door het openen van een op de ketel bevestigd deksel in de generator werden gestort. De bedrijfszekerheid van deze generatoren liet nogal wat te wensen over en van de rittijden kwam dan ook dikwijls niet veel terecht. Voor mij als scholier in Zutphen was dat soms wel, maar meestal niet prettig. Het treinvervoer was niet veel zekerder en nog hoor ik op het perron van het station in Zutphen omroepen: "Achtung, Achtung, der Zug nach Arnheim hat etwa fünfzig Minuten Verspätung".

In verband met zijn functie bij de PGEM mocht mijn vader zijn auto in de oorlog behouden. Hij kreeg hiervoor de eerste jaren ook een bescheiden benzinetoewijzing. Omdat dit toch onvoldoende was ontwikkelde hij een electrisch autootje, waarbij ook Kees Slofstra (een Delfts electrotechnisch student) hem heeft geholpen. De naam van dat voertuig was "l'Aide". Er bevond zich een grote hefboomschakelaar in de cabine waarmee de ingebouwde electromotor vooruit of achteruit kon worden geschakeld. Met andere schakelaars werden meer of minder accu's ingeschakeld, waarmee een effect van versnelling werd bereikt. Op een dag gebeurde het dat een vriend van mijn vader, aan wie het wagentje werd gedemonstreerd, de verkeerde schakelaars bediende en van "volle kracht vooruit" op "volle kracht achteruit" terugschakelde, waardoor de "kostbare" achterbandjes aan flarden scheurden.

Als gevolg van schaarste aan motorbrandstoffen werd steeds meer overgegaan op paardentractie. Dat betrof niet alleen boeren, maar ook andere bedrijven zoals vrachtrijders, brandstofhandelaren en groenteboeren. Het toch al rustieke karakter van Brummen werd daardoor nog eens extra versterkt. Helemaal fraai was dat wanneer de familie Van Sytzama met het gerij in het dorp verscheen. In de strenge winters, waarvan er een aantal tijdens de oorlog voorkwam, werd het straatbeeld in het bijzonder bepaald door de arreslee. Soms een eenvoudige vierkante houten bak, maar ook wel heel fraaie modellen vanuit een vroegere tijd.

Veel indruk heeft nagelaten de doortocht van, per razzia opgepakte landgenoten (Joden?). Verschrikkelijk was ook het beeld van een enige tijd aan het spoorstation in Brummen stilstaande trein met mensen in goederenwagons, waarvan je de handen zag achter de boven in de wagonwanden aanwezige luikjes.

Luchtbescherming

Als hoofd van de luchtbeschermingsdienst had mijn vader een directe telefoonverbinding met een uitkijk in de top van de toren van de Hervormde Kerk. Dagelijks werd 's morgens het nachtrapport van de waarnemingen gebracht. Meestal betrof het vliegtuigbewegingen. Bij bijzonderheden werd gebeld zoals in brand geschoten vliegtuigen, maar soms ook bijzonderheden in het dorp. Gedurende de eerste oorlogsjaren waren er veel nachtelijke bombardementsvluchten. In Spankeren stond Duits afweergeschut opgesteld en dat kon geweldig tekeer gaan. Vele malen stonden wij midden in de nacht op en zaten dan rond de tafel de gebeurtenissen af te wachten. Behalve dat in de gemeente Brummen meerdere vliegtuigen zijn neergestort, gebeurde het ook nogal eens dat geallieerde vliegtuigen, na te zijn aangeschoten, bommen afwierpen om hierdoor beter weg te kunnen komen. Veelal betroffen dat brandbommen, zeskantige staven van omstreeks 40 cm. lang en fosforbommen. Hoe hiermee om te gaan werd door de luchtbeschermingsdienst o.a. op de scholen gedemonstreerd. Aan het eind van de oorlog herinner ik mij een groot geallieerd vliegtuig dat heel laag over ons dorp (huis) in westelijke richting vloog en daarbij door een Duitse jager werd beschoten. Het was omstreeks het middaguur. Het toestel had waarschijnlijk aan een dagbombardementsvlucht deelgenomen. Ieder moment verwachtte ik een klap te horen waarmee het toestel neerstortte, maar daarvan heb ik niets gemerkt.

Luchtlandingen bij Arnhem

Het laatste oorlogsjaar heeft uiteraard de grootste indruk achtergelaten. Dat begon met de luchtlandingen in Arnhem. Omstreeks het middaguur zagen wij in Brummen talrijke dubbelstaartige geallieerde vliegtuigen die waarschijnlijk de luchtlandingsvloot hadden geëscorteerd of als verkenningstoestel dienden. Wat er in Arnhem en Nijmegen gebeurde vernam mijn vader via een telefoontoestel van de PGEM op zijn kantoor, waarmee hij een rechtstreekse verbinding met deze plaatsen had. Het was een ouderwets ogend toestel met een kruk. Draaide je daaraan, dan meldde zich een telefoniste. Er was echter ook een andere directe manier van verbindingen maken. Daarvoor moest de haak, waaraan de hoorn van het toestel hing, als een soort morseinsleutel worden bediend. Voor contact met bijvoorbeeld toestelnummer 425, moest achtereenvolgens vier, twee en vijf maal de haak snel neergedrukt worden. Van deze telefoon is later dikwijls gebruik gemaakt bij de berichtgeving over troepenbewegingen en geschutopstellingen.

Het verloop van de gevechten in en rondom Arnhem was ook af te leiden uit de verkeersstromen naar en van Arnhem. Wij woonden aan de Arnhemsestraat, een belangrijke verkeersader, waarlangs in die tijd (en later ook tijdens Dolle Dinsdag,

de bevrijding en de daarna volgende maanden) veel te zien was.

Al snel passeerden Duitse versterkingen naar Arnhem, zowel manschappen als materieel. Enkele dagen later zag je ook beschadigd oorlogsmaterieel terugkeren. Dramatischer werd het toen gevangen genomen para's het dorp passeerden. Marcherend, zingend en ogenschijnlijk onvermoeibaar kwamen deze tot de verbeelding sprekende helden voorbij.

De oorlogswinter

Na deze woelige septemberdagen veranderde er veel. Naar school (het lyceum in Zutphen) ging ik niet meer. Per fiets naar Zutphen over de Kanonsdijk zou te gevaarlijk zijn. Van meer belang was echter de totale maatschappelijke ontregeling die plaats vond. Een paar maanden later werd het schoolgebouw aan de IJsselkade in Zutphen bij een bombardement volledig verwoest. Nog een extra argument om niet naar school te gaan. Toen later bleek dat er wel enkele dagen per week op geïmproviseerde manier lessen werden gegeven in huiskamers on onder andere in de consistoriekamer van een kerk, ben ik er eens wezen kijken. Verwacht werd dat je een paar blokken hout meenam voor de kachel. De enkele aanwezige klasgenoten bleken inmiddels al zoveel verder met de Franse grammatica te zijn dat ik, hierdoor afgeschrokken, de school voor gezien hield. Er was na de luchtlandingen bij Arnhem een stroom vluchtelingen uit die omgeving op gang gekomen. In het schuin tegenover ons huis gelegen Bureau Luchtbescherming werden de eerste vluchtelingen met soep opgevangen. Er kwam snel een georganiseerde hulpverlening tot stand en in hetzelfde huis werd het Evacuatiebureau gevestigd. Voor allerlei klussen en boodschappen werd ik als 14-jarige jongen ingeschakeld. Hulp bij het halen van pannen en potten bij de Edy in Dieren en de hierop volgende distributie onder de evacuë's. Hetzelfde met klompen.

Het luchtbescherming-evacuatiebureau werd in de daarna volgende maanden een trefpunt van de in die periode toonaangevende dorpsgenoten. Naast de belangrijke zaken die daar werden behandeld, had het ook een onmiskenbaar sociëteitskarakter. Ongetwijfeld moet dit ook argwaan bij het Duitse gezag hebben opgewekt. Mijn vader is nog een aantal dagen gevangen gezet onder het gemeentehuis in aansluiting waarop hij ook bij de Todt-werkzaamheden werd ingedeeld. Dit laatste heeft in verband met zijn "onmisbaarheid" voor de electriciteitsvoorziening van de in Brummen verblijvende Duitsers maar korte tijd geduurd.

Anderen hebben dat veel langer gedaan. Vanuit de banketbakkerswinkel van Boerstool op het Marktpllein werd aan hen ook voedsel uitgedeeld (worst en brood). In mijn rechtlijnige gedachtengang vond ik het toen inconsequent om wel bezwaar te hebben tegen het door de Todt opgedragen werk, maar geen bezwaar tegen het accepteren van extra rantsoenen.

Ook op het kantoor van mijn vader verschenen regelmatig bezoekers. Eens vroeg ik waar dat overleg voor diende, maar kreeg daarop een veelzeggend ontwijkend antwoord.

Honger zal er in Brummen, ook tijdens de laatste oorlogsmaanden, niet geweest zijn. Veel mensen hadden wel contact met een boer, waarvan zij wat extra's boven hun distri-

butie-rantsoenen wisten te bemachtigen. Zo ook wij. De dag werd begonnen met roggepap, waarvan de melk twee maal per week afkomstig was van een boerderij uit Oeken. Op zaterdagavond werd het zelfs thuis bezorgd door een ongetrouwde broer van de boer, die dan de avond in onze familiekring doorbracht. Het waren avonden die een heel huise-lijk karakter hadden en waarin gezamenlijk spelletjes werden gedaan. Mijn vader had een koolzaadpers geconstrueerd, waarmee koolzaadolie werd gefabriceerd. De droge reststof bevatte nog zoveel olie dat het een prima brandstof voor de kachel bleek te zijn, maar het was wegens de stank die uit de schoorsteen kwam hiervoor toch niet bruikbaar. Kisten vol met deze zogenaamde keutels stonden in ons pakhuis opgeslagen. De hoeveelheid hiervan vond niet zijn oorzaak in eigen gebruik, maar in het persen voor anderen.

Er bestond gebrek aan brandstof. Voor het koken werden kleine busvormige kacheltjes gemaakt, waarin houtspanen werden verbrand. Veel Brummenaren vulden hun brandstofvoorraad aan vanuit o.a. het bos van Groot Engelenburg. In het schemerdonker werd daar levendig gekapt, aanvankelijk kleine, maar daarna steeds grotere bomen.

Omdat de electriciteitsvoorziening van de woonhuizen was afgesloten, moest op dikwijls geïmproviseerde wijze in verlichting worden voorzien. De meest simpele vorm was een zogenaamd drijvertje, een driekantig stukje blik met aan de punten een kurkje en in het midden een katoendraad als pit. Dit dreef op een laagje olie in een glas water. Ook kwam het voor dat gezinsleden bij toerbeurt in de huiskamer "op de fiets moesten" om met de koplamp voor enig licht te zorgen. Als voorloper van de nu zoveel meer geperfectioneerde windgeneratoren, werden ook wel autodynamo's, van een propeller voorzien, in de tuin of op het dak opgesteld.

Het (illegaal) luisteren naar Radio Oranje was natuurlijk ook afhankelijk van beschikbare electriciteit. Maar weinigen hadden een apparaat dat op accu's werkte. Men moest dus al even illegaal de electriciteitsaansluiting in huis hebben hersteld om de radio te gebruiken. Veel radio's waren overigens verplicht ingeleverd. Dat waren er honderden, die op de beide zolders van de Hervormde Kerk opgeslagen waren. Veel mensen hadden een oud toestel ingeleverd en waarschijnlijk een beter functionerend apparaat zelf gehouden. In het najaar van 1944 werd dit bij de Duitsers bekend en in het verlengde van de roof uit de leegstaande huizen in Arnhem, werden veel radiotoestellen van de kerkzolders weggehaald. Mijn vader was belast met het beheer van deze opgeslagen toestellen. Men kwam dan met een van stempels voorziene verklaring waarin stond dat men gerechtigd was radiotoestellen te komen ophalen. Toen dit op gang kwam, is een aantal apparaten in veiligheid gebracht. Diverse malen werden mijn broer of ik meegestuurd en waren wij bij deze ordinaire roof ooggetuige.

In 1944 werden particuliere woningen gevorderd voor de huisvesting van Duitse gezinnen van wie in Duitsland de woning was gebombardeerd. Onder meer betrof dit het huis van mevrouw Schut in de Tuinstraat, die in verband hiermee in ons ouderlijk huis een kamer kreeg en tot na de bevrijding bij ons is blijven wonen. Ook werden in de winter van 1944-1945 Duitsers bij gezinnen ingekwartierd. Zelf hebben wij enige tijd een "Sanitäter" (hospitaalsoldaat) in huis gehad.

In Rhienderstein, de voormalige woning van de familie Beynen, werd vanuit Den Haag een Duitse school ondergebracht. Het verhaal ging dat ook een dochter van Seys Inquart op deze school verbleef.

Aan het orgelspel van Johan Kres bij de kerkdienst op Kerstmis heb ik ook nog enkele herinneringen. Omdat er geen electriciteit was, kon het orgel niet worden bespeeld. Van Deventer heeft toen een mechanisme aangebracht, waarmee met handkracht de lucht in de balgen werd geblazen. Met enkele anderen was ik gerecruteerd om dit apparaat op Kerstochtend te bedienen. In het vuur van zijn spel trok Kres zoveel registers open dat de balgen in elkaar zakten. Daar was niet tegenop te werken. Toen de orgeltonen daardoor begonnen te vervormen keek Kres verschrikt naar mijn falende handwerk, waarop hij toen maar wat volume terugnam.

De vrachtauto van mijn vader, die tijdens de mobilisatie al dienst had gedaan bij het rondbrengen van eten naar Nederlandse militairen, werd nu omgebouwd tot "ambulance". In de laadbak werd een stellage van ijzeren buizen gemonteerd, waarop brancards geplaatst konden worden. De ambulance is naar mijn weten nooit in actie gekomen.

De laatste weken

In de laatste weken culmineerden de gebeurtenissen. Brummen lag toen dagelijks onder granaatvuur van over de IJssel en 's nachts sliepen we in de kelder en schuilkelder. Deze laatste was in onze tuin gebouwd. In het geval van gasaanvallen konden zelfs de ventilatie-openingen met schroefdoppen worden gesloten, terwijl ook de betonnen toegangsdeur, door een rubberen rand, gas van buiten afsloot. Hoe er dan zuurstof in moest komen is gelukkig nooit een actuele vraag geweest. Merkwaardig was dat na enkele dagen ook deze beschietingen gingen wennen. Op een avond, tijdens de afwas, was het weer zover. Mevrouw Schut, die zoals eerder gemeld tijdelijk bij ons inwoonde, sloot de openstaande achterdeur. Ze had het nog niet gedaan, of een granaatsplinter sloeg in het deurpaneel. Bij deze zelfde beschieting werden ook onze overburen getroffen. Toen op een middag verschillende boerderijen in Cortenoever door beschieting in brand stonden, hing mijn uit Heelsum geëvacueerde oom Chris uit een zolderraam van het naast ons gelegen grootouderlijk huis. Terwijl hij naar beneden riep wat hij zag, sloeg op enkele meters van hem vandaan een granaat in. Deze ploegde zich door de houten zoldervloer en vloog door de achtergevel naar buiten, waarna hij achter in de tuin, zonder te exploderen, in het kippenhok belandde.

Steenderen was eerder bevrijd dan Brummen. Op een zondagmiddag heb ik mijn toenmalige vriendje Daan Nijhof meegenomen in de Brummense kerktoren, waarin ik dikwijls de eerder vermelde uitkijkpost van de luchtbescherming had bezocht. De vlaggen in Steenderen(!) maakten ons zo enthousiast dat we andere voorbijgangers mee naar boven namen. Binnen korte tijd was het een gedrang van mensen die dat ook wel eens wilden zien. Toen enige tijd later de Duitse militairen, die deze uitkijkpost toen bezetten, terugkwamen, vatten ze de situatie nogal laconiek op en hebben ze enige tijd het op- en neergaande verkeer van in de toren klimmende burgers geregeld.

Met Daan Nijhof heb ik overigens ook na de oorlog nog wel andere avonturen beleefd. Hij had een pistool gevonden, een Browning 8 mm. Nadat bleek dat ook kogels van een stengun (waaraan toen heel gemakkelijk te komen was) hierop pasten, gingen we in het bos schieten. Totdat een politieagent ons hierbij betrapte en het wapen in beslag nam.

De arrestaties en fusillade op Groot Engelenburg vormen ook van mijn oorlogsherinneringen het dramatische hoogtepunt. De bewuste vrachtwagen die Brummen doorkruiste, stopte op een dag ook voor ons huis en enkele soldaten stapten naar de voordeur. Nadat mijn vader hierop in eerste instantie de achterdeur uitliep, is hij rondom het huis gelopen en sprak aan de voorzijde de Duitsers aan met de vraag wat ze wilden. Wat ze wilden was dokter Van Willigen die enkele huizen verder woonde. Deze bleek, toen ze daar kwamen, via de tuin te zijn gevlucht. Waarom mijn vader dit had gedaan, verklaarde hij later met het argument dat bij zijn afwezigheid wellicht andere gezinsleden zouden zijn gegijzeld. Objectief waren daarvoor alle redenen aanwezig geweest.

De bevrijding

Aan de bevrijding hebben velen met elkaar overeenstemmende herinneringen. Mijn vader heeft in de alom bestaande euforie niet gedeeld. Hij was aangeslagen door de gebeurtenissen op Groot Engelenburg. Hij heeft geen oranje band willen dragen, waarvan er meerdere op zijn kantoor lagen.

Na de bevrijding van Brummen was alle aandacht gevestigd op de totale bevrijding van ons land. Om de ontwikkeling hiervan te volgen, kwamen 's avonds drommen mensen bij ons thuis naar de radio-uitzendingen luisteren.

In de na de bevrijding ontstane verwarring werd redelijk snel orde op zaken gesteld. Op Klein Engelenburg werd het commando van de Binnenlandse Strijdkrachten gevestigd. Ik heb daar nog een grote, in een korf verpakte artilleriegranaat afgeleverd, alsmede een grote hoeveelheid ronde zakjes met springstof. Die hadden we gevonden in het bos bij Huize Den Bosch, waarschijnlijk een verlaten geschutopstelling.

Dit gevoegd bij het eerder genoemde pistoolschieten en diverse andere onregelmatigheden werd het hoog tijd ook weer met het normale schoolleven te beginnen. Na een goed geïmproviseerd lesprogramma, op diverse lokaties in Zutphen, omdat het lyceum immers was verwoest, werden in de voorzomer overgangsexamens afgenomen en kwamen de meesten weer in het gareel terug.

In Brummen vielen de verhoudingen al snel op hun oorspronkelijke, soms feodale plaats en leek er in dit opzicht weinig te zijn veranderd.

dr. M.P. Hennink